

YAVUZ
AXUNDLU

İSTİQLAL ŞAİRLƏRİ

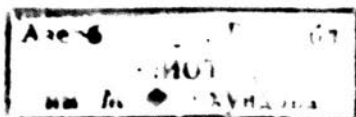

YAVUZ AXUNDLU

Azərbaycan istiqlalının söz mücahidlərinə ithaf edirəm.

Müəllif

214458
**İSTİQLAL
ŞAİRLƏRİ**

BAKİ - "ELM" - 1998

Yavuz Axundlu. İstiqlal şairləri. Bakı, "Elm", 1998.
126 s.

ISBN 5-8066-0949-9

Kitabda Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının fəal iştirakçıları - görkəmli söz ustaları, xalq şairləri Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza və Məmməd Arazın yaradıcılığından söz açılır, onların şe'r incilərinin özünəməxsusluğundan, sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən və İstiqlal mübarizəsindəki rolundan bəhs olunur.

Filologiya elmləri doktoru, professor Yavuz Axundlu 1927-ci ildə Ordubad şəhərində anadan olmuşdur. 1947-ci ildə Naxçıvan Müəllimlər institutunu, 1952-ci ildə isə Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. O, uzun illər Naxçıvan şəhər orta məktəblərində müəllim işləmiş, 1964-cü ildə namizədlik, 1983-cü ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1967-ci ildən Naxçıvan Dövlət Universitetində çalışır. O, müxtəlif illərdə fakültə dekanı, tədris və elmi işlər üzrə prorektor işləmiş, 25 ləon artıqdır ki, Ədəbiyyat kafedrasına rəhbərlik edir.

Y. Axundlunun 6 kitabı, müxtəlif qəzet, jurnal, topla və kitablarda 200-dən artıq məqaləsi çap edilmişdir. Son vaxtlar onun bəzi məqalələri İran və Türkiyədə də çap olunmuşdur.

1979-cu ildə Bakıda ("Sabah" nəşriyyatında) "M.S.Ordubadi" adlı monoqrafiyası (352 səh.), Ankarada isə "İstiqlalın əzablı yolu" kitabı (türk dilində, 340 səh.) çapdan çıxmışdır.

Y 4603000000-740
655(07)-98 Sifarişlə

© "Elm" nəşriyyatı, 1998

İSTİQLALIN ÜÇ OĞLU

Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza Ulutürk, Məmməd Araz... Bu gün bu adlar o taylı-bu taylı Azərbaycanın hər bir kəndini, şəhərini, evini və hər bir insanın ürəyini fəth etməkdədir.

Azərbaycan şair yetirən torpaqdır, bu gün məmləkətimizin az qala hər qarışından bir şair göyərir. Lakin Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz, Xəlil Rza kimi şairlər hər zaman yaranmur. Zaman özünün ən dramatik, ən fəc'i anlarında bu şairləri dünyaya gətirir ki, ağrılarını ovutsun, yatan, qəflətə dalan övladlarını yuxudan oyatsın, onlara şe'rin dililə qeyrat dərsi keçsin. Çünki bir xalqın düşməne basılmağından daha çox onun mə'nən, ruhən məğlubiyyəti daha dəhşəlidir. Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz, Xəlil Rza Ulutürk öz şəxsiyyət və əsərləri ilə milləti bu bəladan xilas etdilər.

Çoxdan tanıdığım, qələminə, şəxsiyyətinə dərin hörmət bəslədiyim professor Yavuz Axundlunun "İstiqlal şairləri" kitabı da bu məqsədlə qələmə alınmışdır. Mən Yavuz müəllimin bir sıra kitablarında olduğu kimi, bu kitabının da redaktoru oldum. Və bu əməyimdən, daha doğrusu kitabı oxumaq prosesindən böyük zövq aldım. Ona görə də əsər haqqında heç nə demək istəmirəm, kitab öz-özünü şərh edir.

Amma kitabın qəhrəmanları - üç istiqlal şairi barədə öz ürək sözlərimi buraya qatmaq istəyirəm.

Bəxtiyar Vahabzadə ali məktəbdə mənim müəllimim olub. Bir insan və alim kimi əgər məndə bir az cəsarət varsa, onun mənbəyi Bəxtiyar müəllimdən gəlir. O, filologiya fakültəsində (BDU) oxuyanda bizə "Azərbaycan sovet ədəbiyyatı" fənnindən mühazirələr oxuyurdu, ancaq bu, mühazirə deyildi, VƏTƏN DƏRSİ idi. Və onun bu VƏTƏN DƏRSİ təkcə mənim yox, məndən əvvəl, məndən sonra onun tələbələri olmuş yüzlərlə azərbaycanlının kamil bir insan kimi yetişməsində misilsiz rol oynadı. Sonralar bu mütafəkkir insanla dəfələrlə ünsiyyətdə oldum və hiss etdim ki, azərbaycanlı-türk olmaq nə deməkdir. Əzab nə deməkdir.

Və onu hiss etdim ki, nə yaxşı dünyada Bəxtiyar Vahabzadə var, əgər olmasaydı millətim ən dəhşətli çağımızda bir haqq səsinə itirərdi.

Xəlil Rza Ulutürkü - bu tribun şairi unutmamı olar? Sən onu unutmğa çalışsan da səsi qulağından getməyəcək. Səndə bigənəliyi, laqeydliyi yerlə yeksan edəcək onun səsi, az qala hər dəqiqəsini şe'rə, sənətə həsr edən Xəlil Rza ilə o qədər görüşmüşük ki... Və bu görüşlərin hər biri məndə belə bir hiss oyadı ki, millət yatanda, qafət yuxusuna gedəndə, onun sapı özündən olan baltaları bir-birinə qənim kəsildə Xəlil Rza kimi harayçılar lazımdır. Şair var ki, səsi şe'rindən, şe'ri səsinə uzağa getmir, amma Xəlil Rza şe'rinin səsi yer üzündə yaşayan bütün azərbaycan türklərini silkalayırdı. Xəlil Rza bu millətin üsyankar səsiydi, rus imperializminə, daxili düşmənlərə qənim kəsilmə səs...

Məmməd Arazı çox sevirəm. Dünyada şair adlı canlı, düşünən bir məxluq kimi ilk dəfə onu görmüşəm. Mən onun varlığına hakim kəsilmiş qeyrəti, yurdseverliyi şe'rindən əvvəl yol çəkən gözlərində görmüşəm. Sonralar Məmməd əmiylə dəfələrlə şe'r gecələrində qarşılaşmış, indi batmış səsinin o zamankı harayını, fəryadını, nə'rəsini, haykırtısını dinləmişəm. "Məmməd Araz dünyası" adlı monoqrafiya mənimdir və mən sevinirəm ki, hamıdan öncə o dünyanı kəşf etməyə çalışmışam, fikirləşirəm ki, hamımız dünyadan köçəcəyik, lap mənim kitabım da haçansa unudulacaq, amma Məmməd Araz poeziyası Nizami poeziyası kimi əsrləri adlayacaq. Belə bir şairlə bir dövrdə, bir əsrdə yaşamaq nə böyük xoşbəxtlikdir, ilahi!

Üç istiqlal şairi. Onların biri artıq həyatda yoxdur, Allah onun ruhunu şad eləsin! Qalan ikisinin ömrünü uzun eləsin, çünki bu millətin bir də Bəxtiyar, Məmməd Araz, Xəlil Rza yetirməyə gücü qaldımı? Bu qədər...

VAQİF YUSİFLİ,

M.Araz adına Ədəbi mükafatın

ilk laureatı

iyun 1997-ci il

BƏXTİYAR VAHABZADƏ

(1925)

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə bu gün Azərbaycanda ən çox oxunan, sevilən şairlərdəndir. Bu sevgi isə səbəbsiz deyil. Şair özü məqalələrinin birində yazır: "Şe'r, sənət hər şeydən əvvəl ictimai fikirdir. O yalnız bir nəfərin intim hisslərini, şəxsi duyğularını deyil, bütün bir xalqın fikrini, arzularını, mübarizə proqramını ifadə etməlidir. Bu böyük ideala xidmət etməyən, şəxsi hissləri tərənnüm edən şe'r, sənətin əsl ədəbiyyatla heç bir əlaqəsi yoxdur. Bizi, xalqımızın ən böyük sənət bəhədirləri bu cür tərbiyə etmişdir, onların varisləri olan bu günün şairləri də yalnız və yalnız bu yolla getməlidir" (B.Vahabzadə. Sənətkar və zaman. "Gənclik", Bakı, 1976, səh. 101).

Əsərlərində xalqdan və xalq adından danışan sənətkarlar çoxdur, lakin onların heç də hamısı xalqın sevimlisinə, güman yerinə çevrilmirlər. Bəxtiyar Vahabzadə, sözü ilə əməli bir olan şairdir. O, həyatının müxtəlif illərində Azərbaycanın müstəqilliyi, dilimizin təmizliyi və saflığı uğrunda mübarizə aparmış, xalqın ən çətin, ən ağır günlərində ona mə'nəvi dayaq olmuşdur.

"Qələm sahibi üçün xalq şairi, xalq yazıçısı adından yüksək ad ola bilməz. "Xalq şairi" adı nə deməkdir? Xalqın istək və arzularını, kədər və sevincini şəxsi istək və arzuları, şəxsi kədər və sevinci kimi yaşamaq!" ("Azərbaycanın Bəxtiyarı" məqalələr toplusu, "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı, 1995, səh. 143). B.Vahabzadə xalqın üreynində çoxdan yaşayan, öz heykəlini ucaldan bir sənətkardır.

HƏYATI: Bəxtiyar Mahmud oğlu Vahabzadə 1925-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. Onun atası Mahmud kişi vaxtilə müsəvat ordusunun əskəri olmuşdur. 1934-cü ildə onlar Bakıya köçmüş, B.Vahabzadə orta təhsilini burada tamamlamışdır. 1942-ci ildə o, Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olmuş,

1947-ci ildə buranı bitirmişdir. Hələ orta məktəbdə oxuyarkən ədəbiyyata böyük maraq göstərən B.Vahabzadə ilk şe'rlərini də bu zaman yazmış, ürəyindən həmişə belə bir arzu keçmişdir ki, Səməd Vurğunla görüşsün, söhbət etsin, şe'rləri barədə ilk rə'yi ondan eşitsin. "Mən ona borcluyam" xatirəsində B.Vahabzadə yazır: "Bu arzuma mən birinci dəfə 1945-ci ildə nail ola bildim. O zaman "Ədəbiyyat qəzeti"ndə mənim "Yaşıl çəmənlər, ağac altı, bir də tünd çay" adlı şe'rim dərc olunmuşdu. Ertəsi günü məni Yazıçılar İttifaqına çağırıdılar. O zaman "Ədəbiyyat qəzeti"ndə işləyən şair Zeynal Cabbarzadə mənə dedi ki, Səməd Vurğun səni görmək istəyir (Səməd Vurğun Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sədri idi). Bir qədərdən sonra Zeynal Cabbarzadə ilə bərabər onun otağına daxil olduq. Bu vaxta qədər yalnız iclaslarda, rəsmi yığıncaqlarda gördüyüm, həmişə görüşünü ürək döyüntüsü ilə arzu etdiyim Səməd Vurğun otağın baş tərəfində stol arxasında əyləşmişdi. O, qəzet oxuyurdu. Bizi görən kimi qəzeti kənara qoydu. Zeynal Cabbarzadə məni ona təqdim etdi. Ürəyim şiddətlə döyünməyə başladı. Onun mənə birinci sualı bu oldu.

- Havaxtdan yazırsan, bala?
- Üçüncü il olar, - deyər cavab verdim.

O, "Ədəbiyyat qəzeti"ndə çap olunan şe'rimi göstərüb:

- Bu, çap olunmuş neçənci şe'rindir?
- Doqquzuncu, - deyər cavab verdim.

O ayağa qalxıb:

- Yaxşı şe'rdir, - dedi. - Yaxşılığı orasındadır ki, ritorikadan, ümumi sözcükdən uzaqdır. Konkret bir lövhə çəkmisən" (B.Vahabzadə. Sənətkar və zaman, səh.65-66).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Bəxtiyar Vahabzadənin ədəbiyyata, şe'rə böyük maraq göstərməsində onun orta məktəbdəki ədəbiyyat müəllimi İbrahim Cəfərin xüsusilə böyük tə'siri olmuşdur. B.Vahabzadənin mətbuatda ilk şe'ri - "Ana və şəkil" 1943-cü ildə dərc olunmuşdur. Bundan sonra gənc şairin şe'rləri müntəzəm olaraq

mətbuatda çap edilir, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi S.Vurğunun xeyir-duası da burada mühüm rol oynayır. Elə buna görə 1945-ci ildə onu Yazıçılar İttifaqına üzv qəbul edirlər. 1947-ci ildə Universitetin filologiya fakültəsini bitirən B.Vahabzadə aspiranturada saxlanılmış, 1951-ci ildə "Səməd Vurğunun lirikası" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Elə o vaxtdan B.Vahabzadə taleyini bu elm ocağı ilə bağlamış, universitetin professorluğuна qədər yüksəlmiş, 1964-cü ildə isə "Səməd Vurğunun yaradıcılıq yolu" mövzusunda doktorluq dissertasiyasını da müvəffəqiyyətlə müdafiə etmiş, uzun müddət müasir Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının professoru vəzifəsində çalışmışdır. 1980-ci ildə o, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdir. 1974-cü ildə Əməkdar İncəsənət xadimi fəxri adını alan B.Vahabzadə keçmiş SSRİ-nin bir sıra ordenləri ilə də təltif olunmuşdur. O, bir neçə dəfə Azərbaycan Ali Sovetinə deputat seçilmişdir, hal-hazırda Milli Məclisin üzvüdür.

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında görkəmli xidmətlərinə görə B.Vahabzadə 1984-cü ildə Azərbaycanın xalq şairi fəxri adına layiq görülmüş, elə həmin il rus dilində çap olunan "Bir gəminin yolcusuyuq" kitabına görə SSRİ Dövlət mükafatını almışdır. Xatırladaq ki, 1976-cı ildə şair "Leninlə söhbət" və "Muğam" poemalarına görə Azərbaycan respublikasının Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

B.Vahabzadənin ilk şe'rlər kitabı - "Mənim dostlarım" 1949-cu ildə, ikinci "Bahar" isə 1950-ci ildə çap olunmuşdur. Bundan sonra o, ədəbi yaradıcılıqla müntəzəm məşğul olmuş, bir-birinin ardınca "Əbədi heykəl" (1951), "Dostluq nəğməsi" (1953), "Çinar" (1956), "Sadə adamlar" (1956), "Ceyran" (1957), "Aylı gecə" (1958), "Şəbi hicran" (1959), "Seçilmiş əsərləri" (1961), "Etiraf, Şəbi hicran" (1962), "İnsan və zaman" (1964), "Bir ürəkdə dörd fəsil" (1966), "Seçilmiş əsərləri" (1967), "Köklər-budaqlar" (1968), "Dəniz-sahil" (1969), "Dörd yüz on altı" (1970), "Bir baharın qaranquşu" (1971), "Dan ye-

ri"(1973), "Seçilmiş əsərləri" (iki cildə, 1974-1975), "Açılan səhərlərə salam" (1979), "Payız düşüncələri"(1981), "Seçilmiş əsərləri" (iki cildə, 1984-1985), "Özümlə söhbət"(1985), "Axı dünya fırlanır"(1987), "Lirika" (1990), "Yeni şe'rlər" (1993) və s. şe'r kitabları, "Xalq şairi Səməd Vurğun" (1956), "Səməd Vurğun" (1956), "Səməd Vurğun" (1968), "Sənətkar və zaman" (1976), "Vətən ocağının istisi" (1982), "Səməd Vurğun" (ikinci nəşri, 1984) elmi-tənqidi və ədəbi-tənqidi kitabları nəşr olunmuşdur. Bundan başqa B.Vahabzadənin dünyanın müxtəlif dillərində şe'r kitabları nəşr edilmiş, onun yaradıcılığı barədə məqalələr yazılmışdır.

YARADICILIĞI: Zəmanəmizin böyük sənətkarı Çingiz Aytmatov yazır: "Bu yaxınlarda Bəxtiyar Vahabzadənin yeni şe'rlər kitabını oxudum. Şe'rlər rusca da böyük heyranlıqla oxunur. Həmin şe'rlərdə zaman yaşayır - bizim qayğı "yükümüzə" tab gətirən, dərd-sərimizə şerik olan, qoynunda yaşadığımız zaman! Şe'rlərin qüdrəti də məhz bundadır. Eyni sistemə daxil olan türk mənşəli dillərimiz bir-birinə yaxın olduğuna görə azərbaycanlılar məni çox asanlıqla inandırırırlar ki, indiki dövrdə Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı orijinalda milli poetik fikrin ən böyük nailiyyətlərindən biridir. Zəngin Azərbaycan ədəbi ən'ənələri müqabilində bu cür nüfuz və şöhrət qazanmağın çox-çox olduğunu asanca təsəvvürümə gətirirəm" (B.Vahabzadənin "Axı dünya fırlanır" şe'rlər kitabına yazılmış ön söz. "Yazıçı", 1987, səh. 5-6).

"Yaradıcılığı milli poetik fikrin ən böyük nailiyyətlərindən" hesab olunan B.Vahabzadə şairliyə, söz sənətinə öz ürəyinin səsi ilə gəlmiş, bu yolun çətinliyi onu heç vaxt qorxutmamışdır. O, şairliyə həmişə müqəddəs bir sənət kimi səcdə etmiş, şairi yüksək qiymətləndirmişdir.

Şair - fikirlərin çırpınan səsi,
Şair - həqiqətin müğənnisidir.
Şair - təbiətin danışan dili,
Şair - cəmiyyətin üsyan səsidir.
Şair - zamanənin, əsrin vicdanı,

Şair - tarixlərin şərafı, şanı.
Şair - bu dünyada zamanın sözü,
Şair - həqiqətin, haqqın güzgüsü.

Aşağıdakı misraları isə B.Vahabzadə yaradıcılığının epigrafi hesab etmək olar:

Şairin bədəni bu ana torpaq,
Nəfəsi Xəzərdir, qanı Kür, Araz.
Çox şey vətənsiz də yaşayar, ancaq
Şairə vətənsiz, elsiz yaşamaz.

B.Vahabzadə şairliyi vətənsəverlikdən ayrı təsəvvür etmir və elə buna görə yazır:

Mən sabaha üz tutmuşam,
Yolum aydın, eşqim dərin.
Vətən,
Sənin qayaların qılıncımsa,
Qalxanımdır təpələrin.
Sənəm üstədən yollar çəkim.
Həyatımın mə'nasısan,
Ey əqidəm, ey məsləkim!
Bir əlində qılınc olub,
Bir əlində saz tutmusan.
Nifrətini qurşun edib,
Düşməninin sinəsində soyutmusan.
Azərbaycan - adın atası,
Özün işıq, sözün işıq.
Alovlardan yaranmışsan,
Biz adına tapınmışıq.
Sən dostu dost,
Düşməninə göz dağısan.
Alın açıq, üzün ağdır,
Yenilməzlik bayrağısan!

Başqa bir şe'rinə isə şair vətənə məhəbbətini belə ifadə edir:

Məni anamdan alıb,
Vətənimə, xalqıma
Oğul edən sən oldun.

B.Vahabzadə digər şe'rlərində də bütün varlığı ilə
Vətənə bağlı olduğunu döndə-döndə e'tiraf etmişdir:

Azərbaycan oğluyam,
Min ildir
 öz adımın
Keşiyində durmuşam.
Silahım olmayanda
Nifrətimi barıttək
Qəlbimə doldurmuşam...

Mən bir qədim mahnıyam,
Xallarım əlvən-əlvən.
Musiqim Qarabağdır,
Sözlərim də Naxçıvan.
Bu torpaqda yaranmış
Koroğlunun cəngisi,
Qıratın üzəngisi!

Bunları təsadüfi hesab etmək olmaz. Çünki hələ
yaradıcılığının ilk illərində (1949-cu ildə) qələmə aldığı
"Sabahınız xeyir olsun", "Təzə şəhər", "Könül baharı" və
digər şe'rlərində vətənpərvərlik hissi olduqca qabarıq
şəkildə təzahür edirdi:

Vətən torpağından yaranmışam mən...
Şe'rimdər - vətənin gül-çiçəkləri,
Məsləkim - rəngini dəyişdirməyən
Vətən torpağıdır əzəldən bəri.

Şairin şe'rlərindən Azərbaycan torpağının ətri gəlir,
doğma yurduunun rayihəsi duyulur. "Azərbaycan", "Bakı",
"Göy-göl", "Vətən torpağı" şe'rlərindəki səmimi hisslər
oxucunun qəlbini ehtizaza gətirir:

Qəlbimdə min sözüm, min söhbətim var,
Mən deyim, siz deyən, dil yorulmasın.
Yığılın, yığılın başıma, dostlar.
Mənim bir günüm də sizsiz olmasın.

B.Vahabzadə filosof şairdir. Onun şe'rləri oxucuları
düşündürən, onlara dərin mə'nə aşılardan misilsiz sənət
inciləridir.

İstəmirəm yüz illik
İzsiz keçən ömrü mən,
Mənə
 həyəcan dolu
 Yalnız bircə gün verin.
Yüz ulduz sizin olsun,
Mənə bircə gün verin,
Hər şeyi bütün verin.

Zirvələrin başında
Zirvə kimi tək olum,
Ağlayanda mən bulud,
Güləndə şimşək olum!

Şair, sənətkar üçün ilk növbədə qəlbə, hissə tə'sir
etməyi, ürəklərə yol açmağı bacarmayı vacib şərt hesab
edir. Çünki belə şe'r heç bir sərhəd tanımır:

Ölkələr başqa-başqa,
Adları başqa-başqa.
Hər yerin öz sərvəti
Öz varı başqa-başqa,
Qanunları cürbəcür,
Qaydaları cürbəcür.
Hər yerdə bir cür vurur
Ancaq bütün ürəklər.
Sərhədlərdə dikilən
cansız, taxta dirəklər
Sədd çəksə də torpağa,
Göyə, havaya, suya.

Sədd çəkə bilmir ancaq

Qəlbə, hissə, duyğuya.

Ona görə də şair təkcə öz Vətəninin, xalqının deyil, bütün bəşəriyyətin dərdinə-qəminə şərik olmağa çalışır, milliliklə bəşəriyyətin qovuşması onun yaradıcılığının əsas keyfiyyətlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Yanmağı ən böyük səadət hesab edən şairin hisslərini başa düşmək çətin deyil.

Batan bir günəşin, solan yarpağın,
Quruyan çeşmənin, sönən ocağın,
Dərdini, qəmini qəlbə salmadan,
Birin dərdinə ortaqlıq olmadan
Yaşamaq, ay ana, yaşamaqmıdır?
Həyat məgər ancaq kef-damaqmıdır?

B.Vahabzadə poeziyasının ən gözəl məziyyətlərindən biri də insanları mübarizəyə səsləməsi, həyatı qaynar axında, hisslər və fikirlər axarında təsvir etməsindədir:

Bir kor tanıyıram,
Gözü korsa da,
Özü kor deyil.
Bə'zən qəm odunda qovrulursa da,
Ağlına, hissəyə o, nankor deyil.
Gecəli-gündüzlü yazır, oxuyur
Ağlının gözüylə o görür, duyur.
Ancaq... biri də var... kor deyilsə də,
Gözü görməyir.
Dostu göz önündə öldürülsə də,
"Görmədim" deyir...

Şair bu cür müqəvvaları, gözlü korları poetik sözün qüdrətilə ifşa edir.

B.Vahabzadə lirik şe'rlərində də əqidəsinə sadıqdır. O, incə lirik şe'rləri ilə gəncliyin ülvə və pak hisslərini, saf və təmiz məhəbbətini səmimi misralarla tərənnüm edir. Şair şe'rlərinin birində deyir:

Bir yaman gündə də, yaxşı gündə də,
İstəmə qovuşam, mən yetəm sənə.
Gözüm gözlərinə dikiləndə də
Həsəratəm, həsəratəm. həsəratəm sənə!

Şair sevgi və məhəbbəti insan mə'nəviyyatını zənginləşdirən, onu həyata bağlayan bir hiss kimi mə'nalandırır:

Sevə bilirsənsə əgər ürəkdən,
Dünyanın ən xoşbəxt adamıyam mən.
Səni sevirəmsə, sevirəm demək,
Həyatda,
dünyada
Yoxdur düşmənim.
Əgər sevirəmsə qəlbim ayna tək
Həssasdır, şəffafdır, kövrəkdir mənim.

Onun "Sahilə çıxmaq istəyirəm", "Sevsəydim", "On dəqiqə sonra", "Könlüm", "Ürək yangısı", "Ay işığında", "Səndə qəlb olaydı" kimi yüzlərlə şe'ri məhəbbət lirikasının gözəl nümunələridir. Təsədüfi deyil ki, şairin yüzdən çox şe'rinə musiqi yazılmışdır.

B.Vahabzadənin lirik şe'rləri də, ictimai-siyasi lirikası da, epik əsərləri də Azərbaycan poeziyasının zəngin ənənələrindən qidalanmışdır. O, Səməd Vurğun haqqında yazdığı məqalələrinin birində deyir: "Dünyamızın ən böyük sənətkarlarını düşünərkən həmişə gözlərim qabağında nəhəng ağaclar canlanır. Bu ağacların başları nə qədər göylərə ucalıbsa, kökləri bir o qədər torpağın dərin qatlarına işləyib. Daha doğrusu, başın ucalığı kökün dərinliyi ilə tarazdadır. Ucalıq kökdən gəlir. Kök olmayan yerdə ucalıq ola bilməz. Xalqımızın saz və söz kökündən pöhrələnən S.Vurğun sənəti məhz buna görə ucadır, qol-budaqlıdır.

Kökləri xalqın üreyinə bağlanan sənət xalqın üreyinə asanlıqla yol tapır. Çünki ürəkdən gəlməyən ürəyə yatmaz.

... Xalqdan sənətkara-sənətkardan xalqa! Bu yolu tutanlar xalqdan əks-səda ala bilər, bu yola dodaq büzənlər yolun yarısında tövşüyür, baş-ayaq vurur, onda uydurmalar, saxta qaynatmalar, xaric səslər, əlləmliklər başlanır. Sənət isə heç bir saxtalıq götürmür. Sənətin yolu birdir: həqiqət və səmimiyyət!

Xalq onun ciyərləri ilə nəfəs alan əsl sənətkarlarını tanımağı və sevməyi yaxşı bacarır. Onu aldatmaq təandır. Xalq ruhundan və mə'nəviyyatından ayrı nə böyük sənət var, nə böyük sənətkar! Böyük rus bəstəkarı Qlinkanın dediği kimi, yaradan xalqdır, sənətkarlar isə onu yalnız nizama düzür.

Vurğun sənəti xalq torpağından boy atdı, əsrin ən qabaqcıl ideyalarından bəhrələndi və bu iki amilə görə də zamanəsinin böyük sənətkarı oldu" (B.Vahabzadə. "Xalqının oğlu dünyanın oğludur", "Azərbaycan" jurnalı, 1976, N 9, səh. 7-8).

Bu fikirləri eynilə xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin öz yaradıcılığına da aid etmək olar.

Yuxarıda qeyd etdik ki, Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığa qırxıncı illərdə gəlmişdir. Bu elə bir dövr idi ki, Azərbaycan poeziyasında S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Rahim, R.Rza, M.Dilbazi, N.Rəfibəyli, Ə.Cəmil kimi tanınmış şairlər vardı, onların poetik axtarışları davam edirdi, artıq böyük təcrübə qazanmışdılar. Mühəribə illərində və müharibədən sonra isə ədəbiyyata yeni bir nəsil gəldi. Bu nəslin heç şübhəsiz, özündən əvvəlki ədəbi nəsilədən öyrənəcəyi, görüb-götürəcəyi çox şeylər vardı. Doğrudan da ədəbiyyata gələn həmin nəsil ilk şe'rlərində S. Vurğunun güclü tə'siri altında oldu. İslam Səfərlı, Adil Babayev, Nəbi Xəzri, Hüseyn Hüseynzadə (H.Arif), Qabil, Qasım Qasımzadə, Əliəğa Kürçaylı, Novruz Gəncəli S. Vurğundan öyrənir, onun yaradıcılıq təcrübəsindən faydalanırdılar. Ləkin çox keçmədən bu gənc şairlər, o cümlədən Bəxtiyar Vahabzadə də poeziyada öz yollarını, fərdi dəst-xətlərini təsdiq etdilər. B.Vahabzadənin ilk şe'rləri lirik hisslərin, təəssüratların, konkret hadisə və predmetlərin emosional-obrazlı şərhı

ilə diqqəti cəlb edirdi, "müəyyən süjet və ya əhvalat onun şe'rlərində lirik özünüifadənin vasitəsi kimi meydana çıxırdı" (Y.Qarayev. Ş. Salmanov. Poeziyanın kamilliyi. "Yazıcı", Bakı, 1985, səh.12). "Ana və şəkil", "İkinci yara", "Ay falı", "Yaşıl çəmənlər, ağac altı...", "Mirvari" və s. şe'rlərində müəyyən bir hadisədən, bu hadisəni danışan şəxsin həyəcanlarından söz açılırdı. Əlbəttə, həmin şe'rlərdə müharibənin insanlarda yaratdığı ovqat, əhval-ruhiyyə ön plana çəkilirdi. Həm də bu şe'rlərdə nikbinlik və fərəh hissi güclü idi.

Cəbhədə bir ellimizdən dostum var idi,
Mənim üçün dar günəmdə qəmküsar idi.
Hərdən söhbət edləyərək döyüş yatanda,
Gələcəkdə yaşayardım həmin bu anda...
Bir gün dostum dedi: "Bir də bağçamızda mən
Çiçəklərin arasından keçəcəyəmmi?
Kölgəlikdə, otlar üstə oturub həmənlər,
Vətənimin tünd çayından içəcəyəmmi?"

B.Vahabzadə yaradıcılığından söz açan tədqiqatçılar onun ilk şe'rlərində müharibə illərində yaranan poeziyanın, xüsusilə Ə.Cəmil şe'rlərinin tə'sirini qeyd etməkdə yanımlırlar. Ancaq öncə qeyd etdiyimiz kimi B.Vahabzadə bədii yaradıcılığın bütün mə'suliyətini başa düşüb tezliklə hər hansı bir tə'sirdən uzaqlaşa bilər, öz dəst-xətti ilə diqqəti cəlb edir. Şairin 1949-cu ildə çapdan çıxan "Mənim dostlarım" şe'rlər kitabı ədəbi tənqid tərəfindən yaxşı qarşılandı. Bu şe'rlərin bir qismi "Məktəb şe'rləri" adı altında qruplaşdırılmışdı. Bu şe'rlərdə şair ilk şe'rlərinin əksəriyyətinə xas olan ümumi sözcüklərdən mümkün qədər uzaqlaşmağa cəhd edir, buna əsasən müvəffəq olurdu. Xüsusilə, "İlk cığır" adlı şe'r təqdir edilirdi. "Şe'rın təzəliyi və emosional tərəvəti şəhərin qarlı qış şəhərinə adamların açdığı cığıra müəllifin şairanə baxışında ifadəsini tapırdı. Şe'rdəki fikir, hiss geniş və əhatəli olsa da, onun ifadəsi yığcam və lakonik vasitələrlə yerinə yetirilmişdi. Şair adı cığırı mə'nalandıraraq balaca oxucusuna deyirdi ki, bu gün

sən açılmış cığırla, yollarla gedirsən, sabah isə bu cığırları, yolları açmalısan. Bəxtiyar fikri bu sayaq, yəni publisist tərzdə də ifadə edə bilirdi; ancaq bu halda şe'r emosional-obrazlı ümumiləşdirmə kefiyyətini itirmiş olardı. Məhz bu məziyyətinə görə Bəxtiyarın bu şe'ri 50-ci illərdə uşaq ədəbiyyatına həsr olunmuş məqalələrdə bəyənilirdi" (Y.Qarayev, Ş.Salmanov, göstərilən kitab.səh.18).

Ümumiyyətlə, 50-ci illər Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında güclü axtarış illəri olmuşdur. Şair bir tərəfdən həyatın müxtəlif, bir-birindən təzadlı hadisələrinə müraciət edir, digər tərəfdən, ifadə tərzində yeniliyə, təzəliyə can atırdı. Əlbəttə, bu yol göründüyü qədər də asan olmamışdır. Əziz Mirəhmədov, Kamal Talıbzadə, Məmməd Rahim və digər müəlliflər Bəxtiyar yaradıcılığından söz açarkən onun yaxşı şe'rləri ilə bir sırada zamanın ruhu zəif duyulan şe'rlərindən də danışıqlar. Ancaq bununla bərabər, Bəxtiyar şe'rdə addım-addım irəliləyirdi.

Unutmaq lazım deyil ki, əllinci illərdə ədəbiyyatın hər bir sahəsində sosializm realizmi prinsipləri özünü göstərirdi, belə bir şəraitdə seçilmək, fərqlənmək, hamının müraciət etdiyi mövzuda doğrudan da təzə söz demək çox çətin idi.

Əllinci illərin ortalarından başlayaraq B. Vahabzadə lirikasında özünü təsdiqləyən meylləri daha da qüvvətlənir. O, zamanın, gerçəkliyin poeziya qarşısında qoyduğu vəzifələri çox düzgün dərk edirdi. Yeri gəlmişkən qeyd etmək ki, bu illərdə cəmiyyətdə, xalqın həyatında, ictimai fikirdə ilıq bir ictimai-siyasi ab-hava hiss edilirdi. Bəxtiyar Vahabzadə artıq zamanın böyük, əhatəli, miqyaslı hadisələrinə, problemlərinə meyl edir, şe'r və poemalarda fəlsəfi düşüncə tərzini diqqəti cəlb edirdi. Bu mə'nada altmışıncı illəri Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının yüksəliş illəri kimi səciyyələndirmək olar. Şairin yaradıcılığından söz açan qələm dostları, tənqidi və ədəbiyyatşünaslar da bu dönüşü hiss etmişdilər.

Görkəmli ədib Mehdi Hüseyn "Narahat şair" adlı məqaləsində yazmışdı: "O (B.Vahabzadə-Y.A.), həmişə

qızgın axtarışlarla məşğuldur, öz şe'rlərini yeni-yeni üslub xüsusiyyətlərilə zənginləşdirir, hər bir əsərində əzəmi dərəcədə müasir və dolğun fikir ifadə etməyə meyl göstərir, ən çox da müasir həyatımızdan doğan vacib və çətin suallara cavab verməyə çalışır. Vahabzadə, bu sözün ən yaxşı mə'nasında, narahat şairdir." (B.Vahabzadə. "İnsan və zaman" (Azərənşir, 1964) kitabına ön söz).

B.Vahabzadənin altmışıncı illərdə poetik irəliləyişini, bir şair kimi inkişafını onun "İnsan və zaman" şe'rlər - poemalar kitabında daha aydın hiss etmək olar. Bu kitabda B.Vahabzadə artıq fəlsəfi ruhlu bir şair kimi diqqəti cəlb edirdi. O, müraciət etdiyi hər hansı bir mövzunu adilikdən çıxarmağı bacarır, ona yeni mə'nalar verirdi. Məsələn, "Barmaqlar" şe'rinə götürək. Burada insan barmaqlarından söz gedir, amma necə? Şair az qala hər misrada yeni, düşündürücü bir fikir söyləməyə çalışırdı. Bəli, barmaqlar kitab yazır, ot çalır, mə'sum bir körpəni güldürür, pul sayır, çiçək dərir, kamana, tара can verir, ən ağır yükü qaldırır. Amma bizim ərimizdə barmaqlar üçün lap təzə bir vəzifə yaranıb şair buna görə öz həyəcanını gizlədə bilmir:

Bir kiçik düyməni basmaq! Bu nədir?

Basdısa, bu dünya bir viranədir.

Məhv etmək başəri, ərzi, hər şeyi,

Bir anda dünyanı alt-üst eyləmək!

İşə bax! Bu boyda ərzin taleyi, -

Bir kiçik barmağa bənd imiş demək!

Şair ən adi bir hadisədən, zahirən mürəkkəb və təzadlı görünməyən bir situasiyadan, kiçik bir lövhədən də fəlsəfi mətləbə yol açmaqla, lakin fikir çılpıq və ritorik səslənmir, poetik obrazla zənginləşir. Məsələn, o illərdə Cənub həsrəti, Azərbaycanın ikiye bölünməsi şe'rimizdə saysız-hesabsız nümunələrin yaranmasına gətirib çıxarmışdı. Ancaq təbii ki, bu şe'rlərin əksəriyyəti orta səviyyənin göstəriciləri idi. B.Vahabzadənin "Vətəndən-vətənə" şe'ri isə həmin mövzuda təzə söz idi:

Arazın

bu tayı Vətənim,

o tayı Vətənim.

Vətəni görməyə amanım yox mənəm.

Bu necə vətəndir?

Görmədim üzünü

Çatsam da bu yaşa.

Ömründə bir dəfə

Bəs salam verməzmi

Qardaş da qardaş?

Bu qəmim, bu dərdim dağlardan ağırdı

Arazın suyuna qarşıb axıram

Füzuli həsrətlə qütbətdən Vətənə baxırdı,

Mən isə...

Vətəndən-Vətənə baxıram.

B.Vahabzadə yaradıcılığında məhz altmışıncı illərdən başlayaraq müasirlik duyğusu yeni bir məzmun kəşb etməyə başlayır. O, müasirliyi müasir həyat hadisələrindən yazmaq, "aktuallıq" kimi dərk etmirdi, müasirlik onun üçün həyata, cəmiyyətə, dünyaya yeni bir baxış idi. Bunu B.Vahabzadə yaradıcılığından söz açan müəlliflər də düzgün sezməşdilər. Mirzə İbrahimov yazırdı: "Bəxtiyarın əsərlərində müasir insanın hissləri, mə'nəvi-əxlaqi keyfiyyətləri, ideal və arzuları müxtəlif bədii boyalarla əks olunmuşdur. Onun əsərlərində biz ən çox lirik qəhrəmanla görüşürük. Bu qəhrəmanın səmimi hissləri... dəruni fikirləri ilə tanış oluruq. Bir qayda kimi, çox ehtiraslı və qızgın olan bu qəhrəmana qarşı laqəyd qalmaq mümkün deyil. Çox zaman o, bizi də öz hisslərilə alovlandırır. Bəzən də onunla mübahisəyə girişməli oluruq.

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində müasirlik hissi çox güclüdür. O, qələmə aldığı bütün ictimai-tarixi məsələlərə də insanın maddi ehtiyacları və tələbləri baxımından yanaşır. Elə fikirləri və hissləri diqqət mərkəzinə çəkir ki, onlar bu gün insanı düşündürən, həyəcanlandıran fikir və hisslərdir." (M.İbrahimov. "Alovlu sözlər", "Kommunist" qəzeti, 1975, 23 avqust).

Mərhum tənqidçi Aydın Məmmədovun da fikri bu mə'nada maraqlıdır: "B.Vahabzadə poeziyası əzabkeş fikrin, dünya, insan, sevgi və azadlıq haqqında çırpıntıların poeziyasıdır. Bu poeziya tarixin şah damarını axtarır, bir sözün, bir obrazın maqnit sahəsində keçmiş, bu günü və gələcəyi qovuşdurur. hər dəfə də dünyanın taleyinə bir nöqtədən - bütün mə'nəvi qüdrətini insanların yolunda sərf etməyə hazır olan fədakar humanizm zirvəsindən yanaşır". (A.Məmmədov. "Vətən torpağından göyərmiş poeziya", B.Vahabzadə. "Seçilmiş əsərləri", iki cildə, "Yazıçı", 1984-1985 kitabına ön söz). Bəxtiyar Vahabzadənin şe'rlərində müasirlik onun poeziyasının başlıca xüsusiyyətidir desək, yanlışlarıq. Bu poeziyada müasir insanın mə'nəvi-əxlaqi dünyası, fikir və düşüncə aləmi rəngarəng bədii boyalarla əks olunur. Onun lirik qəhrəmanı dövrün, zamanın müasir düşüncə tərzilə silahlanmış, həyata, dünyaya, cəmiyyətə ayıq nəzərlərlə baxır, xalqını, vətəninə dərin bir məhəbbətlə sevir.

B.Vahabzadə poeziyasında insan taleyi zamanla, dövrlə müvazi götürülür. Bu insan hansı bir dövrdə, hansı zamanda yaşamasından asılı olmayaraq xalq üçün yaşayır, onun yolunda ölümdən belə çəkinmir.

Elə bir ürək ki, o

Yansın, külə dönməsin.

Hər misranın başında

Alovlansın, sönməsin!

Şairin lirik qəhrəmanı məhz belə bir ürək sahibidir. Bu insan üçün ömür yaşamaq, nəfəs almaq, evlənmək, oğul-uşaq sahibi olmaq kimi dar mə'nalara sığmır. Ömrün mə'nası daha ali məqsədlərlə səciyyələndirilir:

Ömür bizə verilmir

Ancaq yaşamaq üçün.

Ömür bizə verilir

Dünyanın da dərini,

Qəmini
Çiyinimizdə
Çəkmək, daşımaq üçün.

Ömür - qəlbin, zəkanın
Min eşqi, min əməli.
Ömür - ömürdən sonra
Yaşamağın təməli.

Məhz belə ömür, mə'nalı həyat insanı ruhən ucaldar.
Əlbəttə, B.Vahabzadənin lirik qəhrəmanının həyat və mübarizəsini yalnız müasir dövrlə, bu günümüzlə məhdudlaşdırmaq olmaz, bu lirik qəhrəman çox sıx tellərlə öz şanlı tarixi keçmişinə bağlıdır. Onun üçün Azərbaycan bütövdür, vahiddir, ayrılmazdır. Xüsusilə, Arazdan o taydakı Azərbaycanı Arazdan bu taydakı Azərbaycandan ayrı təsəvvür etmir. Ancaq tarixin ədalətsizliyi də onu sarsıdır, düşündürür:

Yarım bu tayda qaldı,
Yarım o tayda qaldı.
Toyum burda çalındı
Yarım o tayda qaldı.

Hələ 1961-ci ildə şair dostu Balas Azəroğluya yazdığı şe'rdə B.Vahabzadə bu hala öz dərin təəssüfünü bildirirdi:

Sən mənə həsrətsən, mən sənə həsrət,
Bitməzmi həsrətin ömrü, ay Balas?
Qalmışıq Vətəndə Vətənə həsrət
Necə vətəndaş, necə vətəndaş?

Təbrizdən adlayıb keçdin bu yana,
Qardaşın yanına gəldin dərmana,
Gördün, yaxşı gördün, mən kiməm, nəyəm,
Mən də sənə kimi yaman gündəyəm.

Qırdılar Vətənin qol-qanadını,
Biz xeyir oğluyduq, olduq şər oğlu.
Niyə Azəroğlu qoydun adını,
Hanı Azərbaycan, ay Azəroğlu?

• B.Vahabzadənin bütün Şərq poeziyasının qüdrətli şairlərindən biri, hər şeydən əvvəl Azərbaycanın o tayının da, bu tayının da sevdiyi Şəhriyara bir neçə şe'r həsr etməsi də bu məhəbbətdən, sonsuz sevgidən doğur. Onun ustad Şəhriyarla telefon söhbəti, bu söhbətdən alınan təəssürat necə də təsirlidir:

Telefon telləri, sizə bu axşam
Həsrətin nə boyda ehtiyacı var.
Xəttin bu başında mən dayanmışam,
Xəttin o başında ustad Şəhriyar.

Üzünü görmədim hələ birçə an,
Nisgilə döndərdi bu nisgil bizi.
Ancaq neçə ilin dost-tanışından
Yaxşı tanıyırdıq bir-birimizi.
Məndən xəbər aldın: - Neçə yaşın var?
Söylədim yaşıma,
Dedin: - Min alqış!
Dedin: - Nəyə alqış, ustad Şəhriyar?
Dedin ki: - Cavansan sən mənə baxmış,
Arzum göyermədi, keçibdir yaşıma,
O günü həyatda sən gör, qardaşım.
... Şah sənə zülm etdi -

Doğma elində,
Doğma vətəninə sən unuduldu.
Yaza da bilmədin doğma dilində,
Ana qucağında sən yetim oldun.
Bizim bir kimsədən bir qəsdimiz yox,
Biz iki qardaş, bir anamız var.
Bir böyük torpağın iki oğluyduq -
Orda Şəhriyaram, burda Bəxtiyar.

"Şəhriyara" mənzum məktubunda da eyni həsrət, eyni nisgil nəzərə çarpır:

Sən otuz il ayrı düşdün elindən,
Öz ananla danışdığın dilindən,
Simurğ sənə pay da verdi telindən,

Qürbət eldə o tel düşdü yadına,
Teli çəkdi, Vətən gəldi dadına.

Vətən səni yenə basdı bağrına,
Məlhəm qoydu sənin könül ağrına.
- Günahımı əfv et, - dedin sən ona, -
Haray sənə, baba yurdu, od-ocaq,
Səndən dönən buza dönüb donacaq.

... Nəğmə adlı çeşmələrin gözüsen,
Sən elimin, sən günümün özüsen,
Bu layladan qanad alıb, düzü sən,
Ey Şəhriyar, öz obana qayıtdın.
Sönmüş idin, yana-yana qayıtdın.

Heydərbaba qanad verdi şe'rinə,
Bülbülləri dil gətirdi şe'rinə.
Gül-çiçəyi bir ətirli şe'rinə,
Məgər bunu sən unutdun, Şəhriyar?
Özgənimi əziz tutdun, Şəhriyar?

El deyib ki, bostan əkmə bəy ilən,
Yalan olmur el adından deyilən.
Heydərbaba qarşısında əyilən
O başının önündə baş əyirəm,
Yalnız indi sənə qardaş deyirəm!

Bütün tədqiqatçılar B.Vahabzadə lirikasının ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri kimi onun ictimai-vətəndaşlıq poeziyası istiqamətində inkişafından söz açmışlar. Hətta qeyd etmişlər ki, vətəndaşlıq poeziyası onun yaradıcılığında əsas, aparıcı mövqedədir. Bəzi

misallara müraciət edək. Mərhum ədəbiyyatşünas Məs'ud Əlioğlu yazırdı: "Vətəndaşlıq pafosu Bəxtiyarın şe'rlərində çox qüvvətlidir. Müasir cəmiyyətin, xalqın işıqlı və təmiz ideallarının təsdiqi mövqeyindən yaramazlığın, mə'nəvi rəzalət və fənalığın inkarı - həmin vətəndaşlıq pafosunun başlıca məfkurə-estetik əlaməti olaraq meydana çıxmışdır. Şair cəmiyyətin həyatı, xalqın taleyi və müqəddəratı ilə kökündən bağlı amillərə və müasir insanın mə'nəvi aləminə yabançı olan hər növ saxtılığa qarşı amansızdır." (M.Əlioğlu. Şair ləyaqəti, şair sevgisi. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 26 fevral 1972).

Başqa bir müəllif - Balas Azəroğlu yazır: "Mənim fikrimcə, Bəxtiyarı xalqa və oxucularına sevdiren cəhətlərdən ən başlıcası şe'rlərindəki vətəndaşlıq hissinin güclü olmasıdır. Sən dünyamızda baş verən hadisələri həssaslıqla izləyən şairlərimizdənsən. həyatda baş verən müsbət hadisələri ürək açıqlığı, ilhamla tərənnüm etdiyin kimi, mənfi hallara, onları törədən dönlüklərə, elinə, obasına arxa çevirənlərə, dilini, millətini, vətəninə ağalarına xidmət müqabilində dananlara qəzəbini gizlədə bilmirsən. Belə hallarda Bəxtiyarın səsi daha gur eşidilir". (B.Azəroğlu. Qardaşım Bəxtiyar. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 23 avqust 1985).

Vətəndaşlıq poeziyası dedikdə ümumxalq miqyaslı problemlər, xalqın taleyüklü məsələləri, vətənin tarixi keçmişi və bu günü ilə bağlı bir sıra həqiqətlər, şairin yaşadığı dövrə, zamanəyə e'tirazçı münasibəti, həmçinin həqiqi mə'nəvi dəyərlərin qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur.

B.Vahabzadənin yaradıcılığında beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələrə maraq və bu hadisələri sənətkar qələmilə əks etdirmək meyli də çox güclüdür. Şair dünyanın müxtəlif ölkələrində olmuş, həmin ölkə xalqlarının həyatı, tarixi, taleyi ilə tanış olmuş və bu təəssüratlar sonralar qəlbindən süzülərək misralara çevrilmişdir. Misir, İran, Türkiyə və b. ölkələrə səyahəti ilə əlaqədar yazdığı şe'rlər onun mövzu dairəsinin genişliyini təsdiq edir. Bu ölkələrdə zəhmətkeş xalqın

ağır həyat şəraiti, ictimai bərabərsizliklə bərabər, imperializmə və müstəmləkəçiliyə nifrət hissi də həmin şe'rlərdə ifadə olunmuşdur. "Bir izzə iki dünya", "Fəryad", "Atılan toplar", "İstiqlal", "Ələddinin şirli çırağı" və s. bu baxımdan maraq doğurur.

B.Vahabzadənin bu şe'rlərində bir məziyyəti xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Şair dinindən, irqindən asılı olmayaraq insan şəxsiyyətini hər yerdə uca tutur, onun ləyaqətinin hər hansı şəkildə tapdanmasına e'tirazını bildirir.

Şair şe'rin, poeziyanın insan qəlbinin dərinliklərindən süzülərək yarandığını, onun taleyi ilə bağlı olduğunu, bu gün və sabahla nəfəs aldığını həmişə əsas götürmüşdür:

Əbədi od kimi od içindən közərib

Hey yanır şe'rim mənim.

Bu gündümdən sabaha

Boylanır şe'rim mənim.

Gəzir dildə, dodaqda,

Uçur-uçur həmişə özümdən də qabaqda,

İdrakımın gözləri

Əqidəmin ən təmiz, ən mə'nalı sözləri,

Duyan ürəyi şe'rim.

Bütün diləklərimin ən saf diləyi şe'rim.

Bu misralar bir daha təsdiq edir ki, vətən və xalq üçün yazmaq şair - sənətkar üçün əsas məziyyətdir və belə şe'rlər həmişəyaşardır. Ona görə də şair həyatdan öyrənməyi, zamanla ayaqlaşmağı vacib hesab edir:

Zaman bizə deyir, həyata düz bax.

Fikrin bu sürətdən geri qalmasın.

Böyük bir dərd deyil yaşca qocalmaq,

Fikir qocalmasın, baş qocalmasın.

Bəli, fikrin qocalması sənətdə faciədir. Zamandan geri qalan, dövrlə ayaqlaşma bilməyən sənət də, sənətkar da diri ikən ölmüşdür.

Belə bir amalla ədəbiyyata gələn şairin xalqın və Vətənin taleyüklü məsələləri ilə ciddi maraqlanması olduqca təbii idi. Ona görə də B.Vahabzadənin yaradıcılığında siyasi lirika mühüm yer tutur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Sovet ədəbiyyatında siyasi lirika bir əsas məqsəd daşıyırdı: Kommunist partiyasının ideologiyasına xidmət etmək. Müxtəlif xalqların ədəbiyyatından buna dair onlarla nümunə göstərmək olar.

B.Vahabzadə gənclik illərindən bu yolu tutmamışdır. O, siyasi lirik şe'rlərində də özünün poetik əqidəsinə xilaf çıxmamışdır.

Yəni şair bu səpkili şe'rlərində cəmiyyətin eybəcərliklərinə, doğma dilimizin sıxışdırılmasına, tariximizin açıq-aşkar təhrif edilməsinə öz cəsarətli münasibətini bildirmişdir.

"Onun ictimai məzmunlu əsərləri içərisində "Gülüstan" poeması xüsusilə diqqəti cəlb edir. 1958-ci ildə yazılsa da bir müddət heç yerdə çap olunmamışdı. B.Vahabzadə özü yazır ki, "O zaman bu əsəri çap etmək cəsarətini boynuna götürən "Şəki fəhləsi" qəzetinin (25-26 oktyabr 1960-cı il) mərhum redaktoru Məhyəddin Abbasovun xatirəsi önündə baş əyirəm. Çox aşağı səviyyəli redaktorlardan biri kitabımın redaktoru idi. O, kitabdan poemanı çıxartdı. Elə zənn etmişdim ki, iş bununla qurtarıb. Sən demə, həmin yazıçı poemanın üzünü çıxarıb Mərkəzi Komitəyə göndərib. O zaman MK-nın ideoloji iş üzrə katibi Akademiyada keçirilən ziyalılar yığıncağında poemanı amansızcasına tənqid edib "Şəki fəhləsi" qəzetinin redaktoruna töhmət e'lan etdi.

...O gündən mənim ağır günlərim başladı. Yazılarımı mətbuata və radio-televiziya buraxmadılar. Haqqımda böhtan dolu məqalələr çap olundu. "Gülüstan" və ana dili haqqında yazdığım "Ana dili", "Oğluma", "Latın dili", "Riyakar" adlı şe'rlərim tənqid hədəfinə çevrildi. Bu hadisədən bir qədər əvvəl çap olunan "Köklər, budaqlar" kitabım rəsmi surətdə qadağan edildi, kitabxanalardan yığıldırıldı" ("Gənclik" jurnalı, 1988, N 9, səh. 11).

Səttar xan, Şeyx Məhəmməd Xiyabani və Pişəvərinin əziz xatirəsinə həsr olunmuş "Gülüstan" poeması 1813-cü il oktyabrın 12-də Rusiya imperiyası və İran dövləti arasında bağlanmış Gülüstan müqaviləsinin bir xalqın taleyində oynadığı müdhiş fəlakətdən söz açır. Burada həm rus imperiyası, həm də İran şahlığı amansız tənqid hədəfinə çevrilir:

Tərəflər sakitdir, qəzəbli deyil,
Məhv olan qoy olsun, onlara nə var.
İmzalar atılır bir-bir, elə bil,
Sevgi məktubuna qol çəkir onlar.

Atıb imzasını hər kəs varğa,
Əyləşir sakitcə keçib yerinə.
Eynəkli cənabla, təsbehli ağa,
Qalxıb əl də verir biri-birinə.

Onların birləşən bu əllərilə
Ayrılır ikiyə bir el, bir Vətən.
Axıdıb gözündən yaş gilə-gilə,
Bu dəhşətli hala nə deyir Vətən?

Poema öz janrına görə publisistik səpgidədir. Onun hər sətrində qəzəb, nifrət çalarları hiss olunur, həmçinin ayrılıqdan doğan dərin bir kədər də öz əksini tapır. Şair Vətən yarı bölünəndən sonra başımıza gələn fəlakətləri də unutmur, üzünü bu günkü nəsə tutub deyir:

Ey zaman, sorğuma cavab ver, nədən
Səsim yetən yerə əlim yetməyir?..
Qarışmış gözümdə, qarışmış ələm,
Dərd, dərdi doğrayır, qəm, qəmdən keçir.
Arazın üstündən keçə bilmirəm,
Araz dərdim olub sinəmdən keçir.

Taxta dirəkləri torpağa deyil,
Qoydular Füzuli divanı üstə.

Yarıya bölündü yüz, yüz əlli il
Gəraylı, bayatı, muğam, şikəstə.

Ürəkdən ürəyə nə körpü! Dayan!
Dərdimiz dinərsə bir sazın üstə.
Şəhriyar yaralı misralarından,
Körpü salmadımı Arazın üstə?

Bu taydan o taya axışdı sel tək
Gözə görünməyən könül telləri.
Bu selin önünü nə çay, nə dirək
Kəsə bilməmişdir yüz ildən bəri.

Bəxtiyar Vahabzadə sonrakı yaradıcılığında da belə dissident ruhlu şe'rlər yazmaqda davam etmişdir. 1963-cü ildə Qırğızıstanın Rusiya tərkibinə daxil olması təntənə ilə qeyd edilərkən şair bu "bayrama" istehza edərək yazmışdı:

"Ağ günə çıxıbdır.."
Buna bax, buna!
Sevinir, fəxr edir qul olmağına.
Bayrammı?
Kül olsun gözünə, millət!
Zar-zar ağlayanın gərək sən bu gün,
Yüz il bundan əvvəl başın kəsildi,
Öldüyün gündür bu gün, öldüyün!..
Ölür,
Qatilinə "pənahım" deyir,
Öldüyü gününü bayram eyləyir.

Bir il sonra isə Azərbaycanın Rusiya tərkibinə qatılmasının 150 illik "bayramı" keçirildi. Şair bu münasibətlə yazırdı:

Tapdamaq olarmı haqqı bu qədər?
Yüz əlli ildir ki, soyurlar bizi.
Bu heç,

Bizə bayram elətdirirlər
Tarixdə ən böyük faciəmizi.

B.Vahabzadə elə şairlərdəndir ki, vətənin, xalqın ən dar günündə, ən faciəli məqamlarında birinci olaraq e'tiraz səsinə ucaldır, bə'zən haqq səsilə xalqı ayağa qaldıra bilir. Bu, hər şairə qismət olan səadət deyil. Ermənilərin Azərbaycandan ərazi iddiaları elə keçmiş SSRİ dövründə də baş qaldırırdı və o zaman da B.Vahabzadə öz kəskin ruhlu şe'rləri ilə buna dərhal reaksiya verirdi. 1966-cı ildə yazılmış "Torpaqdan pay olmaz" şe'rinə diqqət edin:

Hardan sənin oldu bizim Qarabağ?
Adı, sahibini demirmi aşkar?
Xoşluqla verməzlər torpağı ancaq
Qanla möhürləyib, zorla alarlar.

İsa bulağının zümzüməsini.
Cabbarın, Seyidin, Xanın səsinə,
Dalğalı Qarabağ şikəstəsini.
Babək türbəsinə necə pay verim?

Çox təəssüf ki, o zamanlar şairin bu harayı bizim yatmış rəhbərlərin vicdanını oyada, silkələyə bilmədi.

Əlbəttə, adını çəkdiyimiz, misal gətirdiyimiz şe'rlərin bir çoxunu B.Vahabzadə yazıldığı vaxtda çap etdirə bilməmişdir. "Gülüstən" poemasının aqibəti buna misal ola bilər. Şairin müxtəlif illərdə onlarla çap olunmamış şe'rləri sonralar "Sandıq şe'rləri" adı altında dərc edildi. Elə bu şe'rlər göstərir ki, B.Vahabzadə sosializm dövründə quruluşun, sistemin törətdiyi fədakətləri bir şair gözü ilə dərinlən müşahidə etmiş, onlardan yan keçməmişdir. Məsələn, 1956-cı ildə universitet tələbələrinin aylarla rayonlarda pambıq yığımında iştirakı ilə əlaqədar yazdığı şe'ri bu qəbildəndir:

Sən mənim xalqıma kəsildin qənim,
Çox da ki, bahadır qiymətin sənə.
Millət lüt-üryəndir, amma özgənə
Əynində dönürsən paltara, pambıq.

"XX əsrin adamı" şe'rinə isə şair yalan, riyə üzərində qurulan sistemin eybəcərliklərini ifşa edirdi:

Yalanlara əl çalırım,
Alçaldıqca ucalıram
Sözüm iki,
Üzüm iki.
Mən əyriyə düz deyirəm,
Gecəyə gündüz deyirəm.
İndi bizə ağıl gərək
Yoxsa ürək
Kimə gərək?

1961-ci ilin avqust ayında Yaltada istirahət edən şair Kırım tatarlarının doğma yurdundan didərgin salınmasını xatırlayaraq yazmışdı:

Kırım, Yalta, Qızıldaş. Bir xalqın ata yurdu,
O xalqa yad, ay allah, gəlməyə vətən oldu.
De mümkündürmü ayırmaq burda xeyirdən şəri?
Axı haqqın gözləri oyum-oyum oyulmuş,
Torpağın altındadır torpağın sahibləri,
Gəlmələr torpaq üstə torpağa sahib olmuş.

"Sandıq şe'rləri"nin içində eləsi də var ki, onlarda birbaşa cəmiyyətin eybəcərlikləri ifşa olunur, bu cəmiyyətin yaratdığı yalan və riyə, qorxu və vahimə, rüşvətxorluq və süründürməçilik tənqid hədəfinə çevrilir. Bu baxımdan "Qorxu" şe'ri o illərin əhval-ruhiyyəsini necə də doğru-düzgün əks etdirir:

Biz qorxuruq,
biz susuruq.

Fikir ölür,
Can sustalır,
ürək donur,
ruh boğulur.
Qorxu bizim dilimizdə kilid olur,
Beynimizdə qıfl olur.

Dərd budur ki, bu dərdi də
Biz qamırq, biz bilirik.
Qorxa-qorxa
Özümüz də özümüzçün
Bir qorxuya çevrilirik.

Qorxu və vahimə insanları mütiləşdirir, xalqı
istər-istəməz lal-kara, manqurta çevirir. 25 iyul 1979-cu
ildə Şekidə yazdığı "lal-kar" şe'rinə də şair elə bunu
deyir:

Həm lal olduq, həm də kar,
Lallıq karlıqdan doğar.
Niyə lal olduq görən?
Bunu bilirsənmi sən?
Zaman-zaman əzildik,
Məhkum olduğumuzu
Nə anladıq, nə bildik.
Bununçün də soydular
Dərimizi qatbaqat,
... Bizim karlığımız da,
Bizim lallığımız da
Doğub susmağımızdan.

Şairin fikrincə, millətin psixologiyasına çökən "səbr
etmək" fəlsəfəsi də ən qorxulu bəlalardan biridir. Onun
"Səbr elədik" şe'ri bu baxımdan dahi Sabirin "Səbr eylə"
şe'riylə səsləşir. Səbr etmək, hər şeyi ilahinin qisməti,
taleyin hökmü kimi qəbul edib onunla barışmaq insanın
müstəqilliyini və mübarizə əzmini əlindən alır, onun
fərdiliyini heçə endirir. Axı Allah insanı "faily-muxtar"
yaradıb, yə'nə o özü hadisələri düzgün qiymətləndirməli,
ondan nəticə çıxarmalıdır.

Açan gündən gözümüzü,
Ümidlərin laylasında
Xumar gördük özümüzü.
Arzumuzu vermədilər,
Bizə ancaq "döz" dedilər.

Hər gecənin gündüzü var,
Gələcək gündüz dedilər.
Biz gözlədik,
Qəlbimizdə baş qaldıran
ümidləri əzizlədik.
... Şirin-şəkər yalanları yeyə-yeyə
Biz inandığ gələcəyə.

O, gəlmədi,
Düz əyildi,
Əyirliklər düzəlmədi.
... Susub dözdük, döz dedilər.
Sözdən boluq,
Söz içində üz dedilər.
Söz içində üzə-üzə
Səbrimizdən bəzək vurduq özümüzə.
... Şirin-şirin yuxular da çin olmadı.
Amma yenə səbr elədik.
Qəlbimizi arzulara qəbr elədik.
Susmağı da qeyrət sandı qeyrətimiz
Səbrimizin laylasında
xumarlandı qeyrətimiz.
Bu dözümə,
bu zülümə,
Heyrətdədir heyrətimiz!

B.Vahabzadənin vətəndaşlıq poeziyasında ana dili
məsələsi də mühüm yer tutur. O, bu mövzuda saysız
şe'rlər yazmış, bir çox poemalarında bu mövzuya
dönə-dönə qayıtmışdır. 'Ana dili haqqında fikirlərini bu
misralar daha parlaq şəkildə ifadə edir:

Bu dil - bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,
Bu dil bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.
Bu dil - tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi.
Bu dil - əcdadımızın bizə qoyub getdiyi
Ən qiymətli mirasıdır, onu gözlərimiztək
Qoruyub nasillərə biz də hədiyyə verək.

Filologiya elmləri doktoru, professor Yusif Seyidov B.Vahabzadənin ana dili ilə bağlı şe'r və poemalarından, publisistik və elmi məqalələrindən çıxış edərək onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır: a) Ana dili və müəllim. Bu mövzuya həsr edilən şe'r-lərdə B.Vahabzadə müəllimin əməyini, rolunu yüksək qiymətləndirir; b) Ana dili və "Əlifba" Vətən və ana dili məfhumları ilə bağlanır. Çünki ədibin dediyi kimi "Əlifba" bütün elmlərin əvvəli, bütün sirlərin açarındır; v) Ana dili və xalq. Bu məfhumları bir-birindən ayırmaq çətindir. Dilsiz xalq olmadığı kimi, xalqsız da dil yoxdur. Xalq öz dilini zaman-zaman həm yadellilərdən, həm də öz içindəki nankorlardan qoruyaraq əsrlərdən-əslərə, nəsillərdən-nəsillərə vermişdir. (Bu haqda bax: Y.Seyidov. Sözlük qüdrəti. "Yazıçı", Bakı, 1983, səh.11-19).

1988-ci ildə Azərbaycan xalqının milli-azadlıq hərəkatının alovlanması, müstəqillik uğrunda aparılan mübarizə B.Vahabzadənin də yaradıcılığında yeni bir mərhələnin başlanğıcı oldu. İstiqlal mövzusu onun poeziyasında ən əsas mövzuya çevrildi. 'Bunu isə təsadüfi saymaq olmaz. Çünki B.Vahabzadə ömrü boyu xalqının, millətinin istiqlalını arzulamış, bu amal yolunda təqiblərdən, hətta təhqirlərdən belə çəkinməmişdir. Nəhayət, elə bir vaxt gəlib çatır ki, o, ürəyindən keçənləri açıq şəkildə xalqa çatdırır və şe'r-ləri ilə milli müstəqillik uğrunda mübarizənin önündə addımlayır.

• Azadlıq, azadlıq, ömrüm boyunca
Sənin acın oldum, möhtacın oldum.
Zaman dilimizi qıfıllayınca
Mən sənin daha çox ley-ləcin oldum.

Bir sıra müəlliflər B.Vahabzadə yaradıcılığında istiqlal mövzusunun təbii, qanunauyğun, şairin şəxsiyyətini ifadə edən bir amil kimi nəzərə çarpdirmışlar. Məsələn, tanınmış tənqidçi Vilayət Quliyev yazır: "Erməni ekstremistlərinin fitnəkarlığı nəticəsində torpağımızın ayrılmaz parçası - Dağlıq Qarabağ ətrafında qeyri-səlim və millətçi kampaniya başlananda Bəxtiyar Vahabzadə

görməli tarixçi-alim Süleyman Əliyarovla birlikdə "Dağlıq Qarabağ: iddialar və həqiqət" məqaləsini yazıb "Azərbaycan" jurnalında çap etdirmişdi. Həmin məqalədən sonra çoxumuz az qala Qarabağ tarixi üzrə mütəxəssislərə çevrildik, maraqlı, tutarlı materiallar dərc edildi. Lakin adını çəkdiyim yazı Qarabağla bağlı tarixi həqiqətin üzə çıxarılması, geniş oxucu kütlələrinə çatdırılması sahəsində ilk cəsarətli addım kimi xüsusilə diqqətəlayiqdir (Vilayət Quliyev. Açıq sözlük hikməti. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 16 iyun 1989).

Başqa bir müəllif - mərhum yazıçı Gəray Fəzli yazırdı: "1990-cı ilin Qara yanvarı. Bütün Azərbaycan xalqının qara günləri. O günlər bundan belə də Azərbaycanın təqvimində qara haşiyə içində yazılacaq. Həmin günlərdə xalqımızın qeyrətli oğul və qızları ilə birgə Bəxtiyar Vahabzadə də mətəm içində idi. Buna yaradıcılıq mətəmi də demək olar. Onun e'tiraz səsi, qəzəb səsi, həqiqət səsi dünyanın ən uzaq qit'əsindən - Amerikadan eşidilirdi. Az sonra "Şəhidlər" şe'ri yarandı" (Gəray Fəzli. Bəxtiyar Vahabzadə: şairin siyasi portreti. "Yeni fikir" qəzeti, 28 noyabr 1990).

• Şair həmin illərdə Azadlıq meydanında yüz minlərlə həmvətəni qarşısında oxuduğu alovlu şe'r-ləri ilə xalqı mübarizəyə səsləyir, meydanaqılara vətəni sevmək, düşməne nifrət hissləri aşılayırdı. 'Belə bir faktı nəzərə çarpdırmaq lazımdır ki, o illərdə Türkiyə ilə qarşılıqlı əlaqələri pozmaq üçün təxribatlar törədilirdi, şair buna cavab olaraq "haqqın yox" şe'rini yazdı:

Yad əlində tapdanarkən şərəf, şan,
Türkün türkə ədavətə haqqı yox.

O illərdə xalqın özünü ifadəsi və mübarizə forması kimi Azərbaycandan SSRİ parlamentinə seçilmiş deputatların fəaliyyətsizliyi geniş xalq kütlələri arasında böyük narazılıq doğurdu. B.Vahabzadə də deputatlarımızın bu passiv mövqeyinə qarşı "Deputata məktub" adlı bir şe'r həsr etmişdi:

Sənə səs verdim ki, yoldaş deputat,
O yüksək kürsüdə səsin gur olsun.
Sənə öz səsimi vermədim ki, mən
Qulağın kar olsun, gözün kor olsun.

Sənə səs verdim ki, hər qarış yerin
Əzəli sahibi "mənəm" deyəsən.
Sənin torpağına göz dikənlərin
Dərsini verməkdən çəkinməyəsən.

Lal gedib, lal gəldin, sən kimsən bu gün?
Xalqın vəkiliyə xalqa yad oldun.
Yoxsa dinməməyi bacardığınçün
Bu xalqın adından deputat oldun?

Şair Azərbaycan xalqının istiqlaliyyət əldə etməsini,
milli dövlətçiliyin bərpasını böyük sevincə qarşılayır.
"İkibaşlı qartal" şe'rinə oxuyuruq:

Ey ikibaşlı qartal,
Üç yüz ildir dad çəkir dünya sənin əindən.
Düşən qurtara bilmir o qanlı çəngəldən.
Sən ağ oldun Allaha.
Bizim nağıllardakı yeddi başlı əjdaha
İkibaşlı qartalın doğmaca əcdadıymış.
Zülmün başqa adıymış.
Sən dostluq deyə-deyə xalqlara düşmən oldun,
Azadlıq deyə-deyə azadlıq göylərində
Duman oldun, çən oldun.

Ancaq müstəqillik əldə edəndən sonra da xalqın,
vətənin başı üstündən qara dumanlar çəkilmədi. Birincisi,
xarici qəsbkarlar min cür təzyiqlə Azərbaycanı müstə-
qillik yolundan sapdırmağa çalışdılar. İkincisi, daxildə
müəyyən daxili çəkişmələr, parçalanmalar, didişmələr
gücləndi. Bu hadisələr şübhəsiz ki, təbiəti e'tibarilə çox
həssas olan B.Vahabzadəni sarsıdı. O, üzünü allaha
tutub deyir:

Ən böyük arzumuz - yol göstər bizə.
Fövqünə ucalaq, bu yetər bizə.
Səni dərk etməyə ağıl ver bizə,
Duasız qalmasın dillər, ilahi!

Qaldır pərdələri sən gözümüzədən,
Millət seçə bilmir əməli sözdən,
Çox ayrı düşmüşük öz-özümüzədən,
Bizi özümüze qaytar, ilahi!

'Bir sıra şe'rlərində isə şair tənqid hədəfini özümüze
- yə'ni içimizdəki "sapı özümüzədən olan baltalara" çevirir,
vətən torpağını satan xainləri, doğma yurdunu döyüşsüz
tərk edib Bakıda daldalanan dil pəhlivanlarını, millətdən
dəm vuran yalançı "millətçiləri" ifşa edir. "Yurd yad
əlində" şe'rinə yazır:

Verib Qarabağı Bakıya qaçdıq,
Bakıda "Qarabağ" kafesi açdıq.
Verib Qarabağı oxuduruq biz.
Toylarda Qarabağ şikəstəsini.
Heç demə, bizim də kişiliyimiz
Toyda cırmaq imiş minlik dəstini.

Düşməne yönəlmir qəzəb də, kin də
Dərs ala bilmədik əcdadımızdan
Özümüz bu kökdə, yurd yad əlində:
Haray Çələbi xan, haray Pənəh xan!

Mə'lumdur ki, B.Vahabzadə xalq hərəkətində yaxından
iştirak etmiş, milli dövlətçiliyimizin bərpasına ürəkdən
sevinmişdi. Lakin bir sıra vəzifə hərisləri bu hakimiyyət-
yətdən başqa məqsədlər üçün istifadə etdilər.

Şair xalq hərəkətinin belə şəərəfsiz satqınlar tərəfindən
nüfuzdan salınmasını təəssüflə xatırlayır, buna görə
xəcalət çəkdiyini bildirirdi ("Utanıram" şe'ri).

Vəzifə eşqinə, mənsəb eşqinə
Qardaş qardaşına güllə atırsa,
Mənsəbli mənsəbin kölgəliyində

Düşməni unudub rahat yatırsa,
 Vətən övladları biri-birinə
 Efirdə, qəzetdə böhtan atırsa,
 Düşmən əsgərinə, yad əsgərinə
 Halal torpağını əgər satırsa
 Belə azadlığı istəmirəm mən,
 Belə azadlığı istəməz Vətən!

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında epik janra meyl də qüvvətlidir. Şair yaradıcılığının elə ilk illərindən poeziyada epik formaya da müraciət etmiş, sonralar bu sahədə daha ciddi addımlar atmışdır. Elə bu faktı göstərmək kifayətdir ki, B.Vahabzadə irili-xırdalı otuzdan çox poemanın müəllifidir.

"B.Vahabzadənin yaradıcılığında poemadan, hər şeydən əvvəl, müasir insanın obrazını geniş, əhatəli planda təsvir etməyə, onun xarakterinin təşəkkülünü göstərməyə münasib bir janr kimi istifadə olunur." (Y.Qarayev, Ş.Salmanov. Poeziyanın kamilliyi. "Yazıçı", Bakı, 1985, səh.99).

E'tiraf etmək lazımdır ki, şairin ilk poemaları (1944-1958-ci illərdə yazdığı poemalar) bədii sənətkarlıq cəhətdən o qədər də diqqəti cəlb etmirdi. Məsələn, hələ 40-cı illərdə yazdığı "Toxucu qız" poeması həm şe'riyyət baxımından, həm də süjetin inkişafı nöqteyi-nəzərindən zəif təsir bağışlayırdı. Bundan başqa həmin poema o illərin mə'lum ədəbi təsirləri ilə qələmə alınmışdı. "Toxucu qızdan" sonra qələmə alınan "Dostluq", "Aylı gecələr", "Əbədi heykəl", "Sadə adamlar" poemaları nisbətən dolğun idi. Xüsusilə, ədəbi tənqiddə "Sadə adamlar" müəllifin poetik uğuru kimi qiymətləndirilirdi. Bu poemalarda şair əsas diqqətini təsvir etdiyi qəhrəmanların mə'nəvi-əxlaqi dünyasına yönəldirdi.

"İztirabın sonu" və "E'tiraf" poemaları isə artıq onun yaradıcılığında yeni bir keyfiyyət dəyişikliyindən xəbər verirdi. Xalq şairi Rəsul Rza "E'tiraf" poeması haqqında yazırdı: "E'tiraf" poeması son zamanlarda müasir mövzuda yaranmış maraqlı əsərlərdən biridir. Şair poemada şablon

tərənnüm üsulundan, ümumi sözlərdən qaçmış, konkret hadisələr əsasında konkret, canlı obrazlar yaratmağa meyl etmişdir. Poemanın birinci yaxşı cəhəti orasındadır ki, konflikt, mübarizə yalnız obrazlar arasında deyil, obrazların daxilində də gedir.

Əsərdə əsas iki obraz var: Cahangir və Bahadır. Bunlardan birincisi həkim, ikincisi isə prokurordur. Əsərdə həkim xeyirxah, insanpərvər, prokuror isə eqoist, bədxah adamdır. Hadisələr inkişaf etdikcə həkim öz xeyirxahlığı, müsbət hərəkətləri ilə prokuroru sarsıdır. Əsərin əvvəlində həkimlə intriqaya başlayan prokuror həkimi dolaşdırmağa, onu rüsvay etməyə çalışır. Buna görə də onu addım-addım izləyir. İzlədikcə rəqibini daha dərindən tanıyır, tanıdıqca həkimin nəcibliyi qarşısında öz kiçikliyini açıq-aydın görür, həkimi məğlub etməyə çalışarkən özü məğlub olur. Bütün bunlar psixoloji cəhətdən əsaslandırılmışdır" (R.Rza. "Mənim fikrimcə" (məqalələr toplusu), Azərnəşr, Bakı, 1968, səh.119-120).

B.Vahabzadəyə şöhrət qazandıran poemalardan biri də dahi şairimiz Məhəmməd Füzuliyə həsr etdiyi "Şəbi-hicran" poemasıdır. Bu poemada Füzulinin dövrü, ona böyük xalq məhəbbəti, şairin sevgisi və həyatının son illəri sənətkarlıqla qələmə alınmışdır. Poema bu misralarla bitir: *

Ağladın, yayıldı səsin hər yana,
 Bülbül bağçalarda ötdü, - dedilər.
 Gələndə Məhəmməd gəldi cahana,
 Gedəndə: Füzuli getdi, - dedilər.

B.Vahabzadənin poemalarında mə'nəvi-əxlaqi problemlər mühüm yer tutur. O, həyatda baş verən hadisələrə mə'nəviyyət güzgüsü prizmasından diqqət yetirir, sevgi, ailə-məişət məsələlərini poemalarında süjetin əsas komponentinə çevirir. Burada bir mühüm cəhət də qeyd etməyi vacib bilirik. "Onun bir insan və bir sənətkar kimi daxili aləmi, ruhi sarsıntıları və həyəcanları poemalarında "ikinci səs" planında çox dolğun, realist

inandırıcılıqla ifadəsini tapmışdır. Ümumiyyətlə, B.Va-habzadənin ilk dəfə "İztirabın sonu" poemasında tətbiq etdiyi "ikinci səs" planı sonrakı poemalarında, xüsusilə, "E'tiraf", "Həyat - ölüm", "Şəbi-hicran", "Qiyət", "Qəm içində sevinc" və s. poemalarında müxtəlif şekillərdə və geniş surətdə istifadə olunan bədii ifadə vasitələrindən biri olur" (Y.Qarayev. Ş.Salmanov. Poeziyanın kamilliyi. səh.105-106).

Şairin poemalarının mövzu rəngarəngliyindən də söz açmaq olar. Əsrin ziddiyyətlərini fəlsəfi yönümdən işıqlandıran "Təzadlar", ailə-məişət və saf məhəbbətdən bəhs edən "İztirabın sonu", dostunu xilas edə bilməyən həkimin dərin psixoloji sarsıntılarını, mə'nəvi təkamülünü olduqca təsirli boyalarla canlandıran "E'tiraf", dahi Füzulinin əzablı həyat yolunun poetik salnaməsi olan "Şəbi-hicran", faşist zindanında öz odlu misralarını yazan Musa Cəlilin qəlb çırpıntılarını tərənnüm edən "Uçun nəğmələrim", azərbaycanlı döyüşçülərin Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrində misilsiz rəşadətindən danışan "416", Vyetnam xalqının yadelli qəsbkarlara qarşı mübarizəsindən bəhs edən "Vyetnam balladası", Əlcəzair xalqının Fransa işğalçılarına qarşı mübarizəsi fonunda iki doğma qardaşın müxtəlif həyat yolunu və taleyini işıqlandıran "Oğullar və yollar" və s. poemaları bunu təsdiq edə bilər.

Onun poemaları içərisində "Gülüstən", "İki qorxu" və "Şəhidlər"i ayrıca qeyd etmək olar. "Gülüstən" haqqında öncə söz açdıq. "İki qorxu" poeması da dövrün ictimai mənzərəsi haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq baxımından maraqlı təsir bağışlayır. Poemada totalitar rejimin yaratdığı qorxu və vahimənin insanlarda yaratdığı gərgin psixoloji ovqat ön plana çəkilir.

...Mərhum bəstəkar Qənəbr Hüseynli ilə şair yaxın dost imişlər. Q.Hüseynlini vaxtilə həbs etmişdilər. Onu azad etdikdən sonra da bu iki sənətkar arasında dostluq davam edir. Bir gün görüşərkən şair onun nə səbəbə tutulduğunu soruşur:

- Bilmirsən? Dünyanı lə'nətləmişdim,
"Ellər atası"na düşmən demişdim.

Lakin bu sözü deyən kimi bəstəkar dərin həyəcan keçirir. Şair hiss edir ki, dostu ondan şübhələnir.

O zaman evlərdə, idarələrdə
Qara kabus kimi gəzirdi şübhə.
Yaman yeyin idi şübhənin atı,
Hamımız qul idik, o əydi ancaq.
Birinin birinə münasibəti
Şübhəydi,

şübhəydi,
şübhəydi ancaq!

Bu şübhə ilə yaşayan gənclər bir-birinə inanmamaqda haqlı idilər. Lakin şair, öz dostunu şübhədən xilas etmək üçün deyir:

- O, qənim kəsilib - deyim, - ölkəyə,
Cavidlər sürülüb öz vətənindən.

Onlar ayrılıb evlərinə gedirlər. İndi də şair bu sözlərinə görə həyəcan keçirir, fikirləşir ki, bəlkə dostum məni satdı? Səhərə qədər gözləyir ki, kimsə gəlib onu aparacaqdır. Buna görə şə'rlərinin bə'zisini gizlətməyi qərara alır, onların bir qismini anasına verir, bir qismini də yandırır. Hətta fikirləşir ki, səhər açılan kimi dostunun yanına gedib dediklərinin yalan olduğunu anlayacaq. Səhər açılan kimi dərhal geyinir. Bu zaman qapı döyülür. Şair qorxa-qorxa, həyəcanla qapını açır. Kim olsa yaxşıdır? Qənəbr!

Əsə-əsə əllərim mən qapını açınca
O, üstümə atılıb boynumu qucaqladı,
Höknür-höknür ağladı.
Boylandı mə'lul-mə'lul
O bir sola, bir sağa.
Dünənki söhbətini başladı tez-tələsik
Ayrı səmtə yozmağa:

- Zarafatla demişdim dünən mən o sözləri,

Əslində çox sevirəm, mən o dahi rəhbəri.
O, bizim bu dünyada tək güman yerimizdir,
Düşünən beynimizdir, görən gözlərimizdir.
Başa düşdüm mən onu
Susdum...Bu yozumların ağ yalan olduğunu
Anlayırkən, qanırkən.

Bir gün sonra o və mən sözüümüzü danırkən
Riyakara döndərdi vaxt həm onu, həm məni.
O da yata bilməyib, demə bütün gecəni.

İnsan mə'nəviyyatını alçaldan, insan ləyaqətini təhqir
edən belə cəmiyyət ancaq bu cür qorxu və vahimə
yaratmağa qadir idi.

"Xalqımızın istiqlal mübarizəsi tarixinə "qanlı şənbə"
kimi daxil olmuş 1990-cı il 20 yanvar qırğını şairin
yaradıcılığında öz dolğun poetik ifadəsini tapmışdır. Bu
baxımdan on yeddi şe'rden ibarət olan və vahid süjet
ətrafında birləşən "Şəhidlər" poeması ayrıca qeyd
edilməlidir.

Özüm qaldım çıraqsız,
min çırağa yağ ikən,
Təpələrə əl açdım,
özüm uca dağ ikən.
Əlacım öz-özümdən köməyi
ummaq ikən.
Neçin bir özgəsi
pənah oldu, ay allah?

Xalqın, böyük bir məmləkətin faciəsini, 170 ilə yaxın
müstəmləkə zülmünün "bəhrəsini" tə'sirli bir dillə
ümumiləşdirən bu misralar şairin qəlbindən süzülən o
dərin kədərini ifadəsidir:

Ona ümid, mənə zor, amma demir kimə haqq?
Əl-ayaq zəncirdəyir, baş qapazlı, sinə dağ.
Yüz yetmiş il bu saziş, bu birlik, bu ittifaq
Birtərəfli, talaqsız nikah olmuş, ay allah!

"Birtərəfli, talaqsız nikah" sözləri necə də sərrast
deyilib. Xalqın günahı nədir? Nə üçün onu məhv edirlər?
Caniləri niyə cəzasız buraxırlar? Bakı qırğından sonra
Yazov və Bakatın kimi əlləri qana batmış generalların
rütbasını yüksəlttilər ki, bizə göz dağı olsun.

Ədalət də, gerçək də
Vallah yoxdu o gecə.
Zülm, zalım əlilə
Haqqı boğdu o gecə.
Tunc zirehli ilanlar
Haqqımızı nə anlar.
Həqiqəti yalanlar
Küncə sıxdı o gecə.

Kimə deyim dərdimi?
Qəsbkar namərdəmi?
Yetmiş ilin dərd-qəmi
Gözdən axdı o gecə.

Analar amanından
Sinələr oldu şan-şan.
Şəhidlərin qanından,
Şimşək çaxdı o gecə.

Nə deyək bu vəhşətə,
Bu zülmə, bu dəhşətə.
Allah bu müsibətə
Necə baxdı o gecə?

Poemada şairin müraciətləri, xitabları, sualları emo-
sionallığı, tə'sirliliyi artırır, oxucuya da bu qəzəb və
emosiya sirayət edir. Poema publisistik səpgidə yazılsa
da, hiss-həyəcan, emosional ovqat daha güclüdür.
Xüsusilə şairin daxili konfliktini daha da dərinləşdirmək
üçün tez-tez müqayisələrə, bədii təzadlara müraciəti
yerinə düşür. "Mənim günahlarım" fəslində bunu aydınca
hiss edirik.

' Şair, Rusiya siyasətində türklərə olan nifrəti də kəskin boyalarla açıqlayır. Əlbəttə, müstəqillik, suverenlik qurbansız başa gəlmir. Ona görə də, şair nə qədər kədərlənsə də, qəlbi sızlasa da, o, ruhdan düşmür, gələcəyə inamla yaşayır: '

Qatil gülləsinə qurban gedirkən,
Gözünü sabaha dikdi şəhidlər.
Üç rəngli bayrağı öz qanlarıyla
Vətən göylərinə çəkdi şəhidlər.

Bilirmi bu bəla nə ilkd, nə son,
Ölürkən uğrunda bu ana yurdun,
Quzu cildindəki o qoca qurdun,
Doğru, düz şəklini çəkdi şəhidlər.

İnsan insan olur öz hünəriylə,
Millət millət olur xeyri, şəriylə
Torpağın bağrına cəsədləriylə,
Azadlıq tumunu əkd, şəhidlər.

Bəli, şair ruhdan düşmür və bu nikbinlik bizə də inam aşılayır. Çünki azadlıq qanla qazanılır! Belə cinayətlərlə xalqı susdurmaq mümkün deyil! Aşağıdakı misralar bu ümidi, bu inamı daha da şöhləndirir:

Güllə səslərini çağa səsləri
Baturdı o gecə, şükür allaha,
Doldu şəhidlərin boşalan yeri
Naşükür olmayaq, vallah bir daha.

Gedən oğulların, axan qanların
Əvəzi su səpdi yanan qəlbimə.
O şənbə gecəsi doğulanların
Onundan doqquzu oğlanmış, demə!

Ümumiyyətlə, "Şəhidlər" poeması təkcə B. Vahabzadənin deyil, çağdaş poeziyamızın ən mühüm uğurlarından biri kimi yadda qaldı.

Bəxtiyar Vahabzadənin dramaturgiyası da onun yaradıcılığında mühüm yer tutur və tədqiqatçıların doğru qeyd etdiyi kimi onun poeziyasının tərkib hissəsini təşkil edir. "Vəcdan", "İkinci səh", "Yağışdan sonra", "Yollara iz düşür", "Fəryad" pyesləri uzun illər səhnədə müvəffəqiyyətlə göstərilmiş, öz müəllifinə bir dramaturq kimi də şöhrət qazandırmışdır. Mərhum ədəbiyyatşünas Cəlal Məmmədov yazırdı: "Onun səhnə əsərlərində poeziya ilə dramaturgiya bir-birilə qovuşur, üzvi surətdə birləşir. Şairin gah qayğılı, təqdirəedici, gah qəzəbli poetik-fəlsəfi misraları dramatik münəqişənin inkişafında, xarakterlərin toqquşmasında mühüm rol oynayır, əsərin və tamaşanın aparıcı, istiqamətverici amilinə, dərin emosional təsir mənbəyinə çevrilir. Personajlar öz hiss və həyəcanlarından, arzu və ümüdlərindən danışsalar və bu zaman dramatik dialoq "hiss olunmadan" şe'rə çevrilir - qəlbi musiqi qüdrətilə döyündürən mə'nalı şe'rə:

Mən özüm-özümə "unut" dedikcə,
Özümü unudub tapıram səni!..

Hər dəfə şe'r in belə tə'sirli müdaxiləsindən sonra tamaşa salonunda dərhal alqış gurlayır. Bu, səhnə əsərində Bəxtiyar şe'r inin gözəl və parlaq qıvcımlarını, alovlarını tapmış dostlarımızın sevincidir" (Cəlal Məmmədov. Şairin dramaturgiyası. "Pyeslər" ("Gənclik", 1980) kitabına ön söz).

Yaşar Qarayev də eyni fikri təsdiq edir: "Bəxtiyar Vahabzadənin dramaturgiyası da onun poeziyasının tərkib hissəsini təşkil edir. Onun pyeslərini özündən əvvəlki mənzum və poetik teatrla həm birləşdirən, həm də ayıran xüsusiyyətlər qabarıqdır. Poetik Cavid və Vurğun teatrları üçün romantik vüsət və epik möhtəşəmlik nə qədər xasdırsa, Bəxtiyar Vahabzadənin pyesləri üçün də lirik özünü təhlil bir o qədər səciyyəvidir" (Y. Qarayev. Bəxtiyar Vahabzadənin dramaturgiyası. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 23 avqust 1985).

B. Vahabzadə yaradıcılığının ilk illərindən dram əsərləri yazmağa başlamışdır. Gənclik illərində qələmə alınmış "Vıddan" pyesi, "Təyyarə kimi", "Qəlyan" radio-pyesləri, "Qisas", "Düz", "Atılmamış güllə" miniatur ssenariləri onun bu janrda ilk addımları idi.

"Təyyarə kimi" radio-pyesində süjet məktəb həyatından alınmışdır. Zeynəli universitetdə riyaziyyat müəllimidir. Onunla dekan arasında zəif tələbələrə qiymət vermək üstündə mübahisə baş verir. Təcrübəli professor ali məktəblərdə bütün neqativ halları qəbul imtahanlarının qeyri-obyektiv aparılmasında görür. Professoru susdurmaq üçün onu növbəti ildə qəbul imtahanlarına saxlayırlar. Bununla da onu dolaşdırmaq istəyirlər. Lakin professor qəbul imtahanlarında heç bir saxtakarlığa yol vermir. Buna görə də hətta ən yaxın dostları ondan inciyirlər. Ancaq öz biliyi ilə instituta daxil olan tələbələr və onların valideynləri professordan razılıq edirlər. Professor "təyyarələr öz yolunu özləri açır" sözlərini tez-tez təkrar edir, demək istəyir ki, hər bir kəs başqa bir adamın himayəsi olmadan öz yolunu davam etdirməlidir.

"Dar ağacı" (1972) tarixi dramında Babək hərəkətindən söz açılır. Pyesdə hadisələrin miqyası genişdir. Belə ki, Babək öldürüldükdən - e'dam edildikdən sonra ərəb valisi rütbəsində vətəninə dönmək Afşinin də hakimiyyətinin son günlərinə qədər hadisələrdən həli olur. Əsərin əsas ideyası köləliyin, qul psixologiyasının tənqididir. Afşin hakimiyyətdə olanda da özünü azad, sərbəst hiss etmir, bir kölə olduğunu anlıyır.

1982-1984-cü illərdə yazılmış "Fəryad" ("Nəsimi") pyesi də tarixi mövzudadır. "Əsərdə xalqımızın tarixində ən dramatik məqamlardan biri təsvir olunur: dünya və gerçəklik iki yerə parçalanıb. Həqiqət və saxta dirilik, vicdani-mənəvi yaddaş və yaddaşsızlıq üz-üzə durmuşdur. Tanrı və Qur'an adı ilə İnsanı öz "mən"indən ayrı salırlar. O zaman insan belini düzəldib ayağa qalxır və öz-özünü Tanrı e'lan edir!

...Əsərdə Nəsiminin fəryadı yox, inamı, əqidəsi ucadan eşidilir. Nəsimiləri tanıya, müasirliyə, bizə

yaxınlaşdırın da fəryad deyil, elə məhz bu inam və əqidədir və çox yaxşıdır ki, pyesdə də bu inam əsas pafosu təşkil edir" (Y. Qarayev. Bəxtiyar Vahabzadənin dramaturgiyası. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 23 avqust 1985.)

Öncə qeyd etmişdik ki, B. Vahabzadənin dram əsərlərində əsasən mə'nəvi-əxlaqi problemlər, konfliktlər diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan "Yağışdan sonra" pyesi müasir dramaturgiyamızda yadda qalan əsərlərdən biri oldu. Lakin bu pyesdən əvvəl B. Vahabzadə "İkinci səs"i qələmə almışdır. "İkinci səs"də münaqişənin daha çox psixoloji planda, obrazların daxili aləmində inkişaf etməsi onun sonrakı pyesləri üçün də səciyyəvi hala çevrilir. 1968-1969-cu illərdə qələmə alınmış bu əsər üç məclis, doqquz səhnədən ibarətdir.

Pyesdə bir neçə ailənin taleyi ilə tanış oluruq. Bunlardan biri Nəbatat institutunun direktoru Şükürbəylə onun həyat yoldaşı Mələhatin ailəsidir. Zahirən bu ailə xoşbəxtdir, fəqət daxili boşluq, sevgisiz ömür bu ailənin ölgün həyat tərzini keçirməsinə gətirib çıxarır. Şükürbəyin ailəsində mə'nəviyyətsizlik havası hökm sürür. Şükürbəy rəsmi çərçivəyə salınmış həyatın, bir az rəmzi şəkildə desək, sanki qutuya salınmış şablon gün-güzəranın əsiridir: "Ev qutu, kabinet qutu, məşin qutu, məzar qutu..."

Şükürbəyin ailəsində gördüyümüz daxili boşluğu Rəşadla Həyatın ailəsində də görürük. Rəşad Şükürbəyin başçılıq etdiyi institutun elmi əməkdaşdır. Ömür yoldaşı Həyatla onun arasında mə'nəvi ünsiyyət hiss olunmur. Onların İradə adlı qızları da var. Rəşad qəlbən bağlana bilmədiyi həyatla yaşamağı özünə zülm hesab edir, buna görə Arzu adlı bir həkim qıza bağlanır. Mühitin standart adət-ənənələri isə bu qarşılıqlı sevgiyə sədd çəkir, maneçilik törədir. Rəşad iki yol ayrıcındadır: bir tərəfdən Arzu, digər tərəfdən arvadı Həyat və qızı İradə. Budur, tə'sirli bir epizod: ağır xəstələnmiş Həyatı xəstəxanaya aparırlar, burada həkim Arzu onu müalicə etməli olur. Özünü də Arzu bilir ki, Həyat Rəşadın

ömür-gün yoldaşdır. İlk baxışda belə anlaşıla bilər ki, Həyatı sağaltmaq Arzunun ürəyincə olmayacaq, çünki bu onun Rəşadla ailə qurmasına mane olacaq. Lakin Arzu bu çətin məqamda özünü ələ alır, hissiyata qapılmaz, onu ölümün pəncəsindən qurtarır.

Rəşadla Arzunun mühitin çərçivəsinə sığmayan sevgisini daha aydın boyalarla canlandırmaq üçün müəllif əsərə İkinci Rəşad və İkinci Arzu surətlərini də daxil edir. Bu vasitə ilə müəllif Rəşadla Arzunun vicdanını dilləndirir, onların öz sevgisində nə dərəcədə haqlı olduqlarına diqqəti cəlb edir. İkinci Rəşad deyir: "Mən sənin ağlınam, vicdanınam, ikinci səsinəm. Sən məndən qorxma, biz bir adamıq, sən təkcə hisslərinlə qalsan, bədbəxt olarsan. Mən sənin yanında olanda sənə zaval yoxdur". Məhz ikinci səsin çağırışı ilə pyesin sonunda sevgililər öz hisslərinin qarşısına sədd çəkirlər. Rəşad xəstə qadını Həyatın və qızı İradənin yanına qayıdır. Heç şübhəsiz, bu qayıdışdan sonra da əzablı, iztirablı duyğular Rəşadı tərk etməyəcək.

Əsər boyu müəllif obrazların hissi-mə'nəvi aləmini daha qabarıq nəzərə çarpdırmaq üçün bir sıra şe'r parçalarından istifadə etmişdir.

Pyesin ideyasını aydınlaşdırmaq baxımından əsərdəki hər üç məclisin adı da çox söz deyir: 1) Sən xoşbəxtsənmi? 2) Yaşamaq nədir? 3) Kimdir haqlı: borc ya məhəbbət?

Əsərin sonunda Arzunun təhriki ilə öz ailəsinə qayıdan Rəşadın bu hərəkəti konfliktin başa çatması, bitməsi demək deyil. Müəllif bu yerdə belə bir münasibətin necə bitəcəyini sanki oxucunun mühakiməsinə verir.

"Yağışdan sonra" pyesində də belə gərgin, psixoloji konfliktlə üz-üzə gəlirik. Bu əsərdə də gözəl, saf, nəcib hisslərlə riya və xəyanət, yalan və rəzalət qarşılaşdırılır.

"Yağışdan sonra" pyesində ən maraqlı obraz Qədimbəydir və əsərdən söz açan Cəlal Məmmədov və digər tənqidçilər də vurğunu əsasən bu obraz üzərinə

salmışlar. Qədimbəy əsərdə təmizlik, kamillik rəmzi kimi yaddaşlara həkk olunur.

1978-ci ildə qələmə alınmış "Yollara iz düşür" pyesində də eyni ruh davam etdirilir. Bu əsərdə də həyatın mə'nası, insanın mə'nəvi kamilliyə can atması, bu yolda qarşılaşdığı böyük maneələr dramatik konfliktə əsas rol oynayır. Onun digər dram əsərlərinə xas olan "məhəbbət üçlüyü" burada da konflikti hərəkətə gətirən bir amilə çevrilir.

Ümumiyyətlə, B.Vahabzadə bir dramaturq kimi də tədqiq olunmağa, öyrənilməyə layiq sənətkardır.

Bəxtiyar Vahabzadə haqqında yazılan dostluq şərtlərindən birində deyilir:

Qatlayıb dizinin altına qoyar,
Alim Bəxtiyarı Şair Bəxtiyar.

Bu zarafat öz yerində, doğrudan biz Bəxtiyar Vahabzadə deyəndə ilk növbədə, onu gözəl, bənzərsiz bir şair kimi düşünürük. Onun dramaturqluğu da mahiyyətə poetik yaradıcılığının davamıdır. Hələ biz B.Vahabzadənin mahir tərcüməçiliyindən də söz açə bilərik. 1982-ci ildə şairin "Hər çiçəkdən bir ləçək" tərcümə toplusu çap edilmişdir ki, burada onun müxtəlif illərdə tərcümə etdiyi poetik nümunələr toplanmışdır. B.Vahabzadə həmçinin bir ədəbiyyatşünas və kəskin publisistik məqalələrin müəllifi kimi də tanınır. Onun həm namizədlik, həm də doktorluq dissertasiyası S.Vurğunun yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Bu mövzu ilə bağlı uzunillik axtarışlar "Səməd Vurğun" monoqrafik tədqiqatında öz əksini tapmışdır. Onun klassik və müasir ədəbiyyatın müxtəlif problemlərini əks etdirən onlarla məqaləsi, həmçinin Nizamidən üzü bəri bir sıra görkəmli sənətkarlara həsr olunan yazıları da maraqla oxunur.

B.Vahabzadə yaradıcılığında publisistika xətti ayrıca bir qol təşkil edir. Bunu iki mə'nadda açıqlamaq olar. Birincisi, onun şe'r, dram və elmi yaradıcılığında publisistik pafos üstünlük təşkil edir. O, hər hansı bədii və elmi yazısında həm də vətəndaş mövqeyində dayanan

bir sənətkardır. Şe'rinə də, pyeslərində də, elmi tədqiqatlarında da hadisələrə münasibətini gizlətmir, ehtiraslı bir şəkildə mövqeyini açıqlayır. İkincisi, onun sırf publisistik yaradıcılığından söz açmaq olar.

B.Vahabzadənin publisistik yazıları yazıldığı dövrün ab-havasını əks etdirir, dövrün, zamanın ən mühüm ictimai-siyasi, mə'nəvi-əxlaqi problemlərinə toxunur. "Vicdan, namus və ləyaqət", "Qəbul imtahanları barədə", "Kəlbəcər", "Astarada gördüklərim", "Ləyaqət", "Gəlin, açıq danışaq" və s. məqalələrdə təbiətə qayğısızlıq, yolların bərhad vəziyyətdə olması, rəqəmləri şişirtmək, xalq malını talan etmək, bir-birinə böhtan atmaq, qəbul imtahanlarında saxtakarlığa yol vermək və s. nöqsanlardan böyük narahatçılıqla, həm də qəzəblə danışılır. Bütün cəmiyyəti düşündürən tələyüklü məsələlərə də belə ciddi münasibət duyulur. Bu baxımdan xalqımızın soykökü, tarixi, dili ilə bağlı problemlər də onu daim düşündürür. "Tarix, dil, ən'ənə", "Ana dili" məqalələri dediklərimizə sübutdur.

Son illərdə Qarabağ hadisələri ilə bağlı xeyli publisistik yazılar dərc olunmuşdur. Bunların içərisində B.Vahabzadənin "Şənbə gecəsinə gedən yol" adlı iri həcmli məqaləsi öz aydınlığı, mövqeyinin prinsipliliyi ilə daha çox diqqəti cəlb edir.

Onun publisistik yazıları içərisində "Ömür, səhifələr və tərcümeyi-halım" avtobiografiyasını da ayrıca qeyd etmək olar. Bu, sadəcə tərcümeyi-hal deyil, yaşanılmış bir ömrün narahat, qayğılı, əzəbli-sevinci günlərinin təsviridir. Şairin publisistik əsərlərinin böyük bir qismi "Dərin qatlara işıq" (1986), "Şənbə gecəsinə gedən yol" (1991) kitablarında toplanmışdır.

B.Vahabzadə Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və elmi qarşısında böyük xidmətlərinə görə ən yüksək mükafatlara və fəxri adlara layiq görülmüşdür. 1985-ci ildə, noyabr ayında B.Vahabzadənin 60, 1995-ci ildə isə 70 illiyi böyük təntənə ilə qeyd edildi. Bu münasibətlə dünyanın bir çox ölkələrindən görkəmli sənətkarlar Bakıya gəlmiş, yubiley gecəsində öz ürək sözlərini söyləmişlər.

B.Vahabzadə elə sənətkardır ki, onun çoxcəhətli yaradıcılığı həmişə tədqiqatçıları, onun qələm dostlarını, dünyanın bir sıra görkəmli sənətkarlarını söz deməyə vadar etmişdir. Məsələn, zamanımızın görkəmli yazıçısı Ç.Aytmatov yazır: "Vahabzadənin poetik təfəkkürü təbiətə millidir. Bu, müstəsna dərəcədə zəruri haldır ki, sən övladı olduğun xalqın nitq hissəsində fe'l olmağı bacarasan, xalqının canlı dil mə'marlığına öz töhfəni verə biləsən. Bununla yanaşı, Vahabzadənin poetik təfəkkür mədəniyyəti daha üstün mahiyyət kəsb edir və millilikdən ümumbəşəri fəvqə qalxır. İndiki halda sən azərbaycanlı şairi oxuyanda - dünyanı oxuyursan." (B.Vahabzadənin "Axi, dünya fırlanır" şe'rlər kitabına yazılmış ön söz, səh.8).

Görkəmli rus şairi Y.Yevtuxenko yazır: "Rus dinləyicisi üçün Azərbaycan dili, hətta kin-küdurətin ifadə anlarında belə, çox yumşaq səslənir. Dilin fonetikasının özülündə bir qılıq, istilik, həzinlik, nəغمəlilik gizənmişdir. Bəxtiyarı dinləyəndə, dili bilməsən də, onun şe'rləri adama şirin-soy gəlir. Hətta, sətri tərcüməni oxuyanda dilin gözəlliyi arxasında gizlənmiş dərin qəm və kədəri hiss edirsən. Elə bil ki, Azərbaycan narıdır: şirəsini içirsən şirindir, qabıqlı yesən acıdır" (Y.Yevtuxenko. Şair haqqında bir neçə söz. "Ruka v ruke" (Gənclik, 1981) kitabına ön söz.)

Türk alimi Əli Yavuz Akpınarın fikirlərindən: "Onun şe'rlərində özünə xas dərin fikir və düşüncə ilə qarşılaşırıq. Şair, həyatı müşahidələrini, duyğularını və fikirlərini şe'rin əsrarəngiz dilinə çevirməyi bacarır. Başqaları üçün bəlkə də, şe'r mövzusu olmayan mövzular, görüşlər və fikirlər onun şair nəfəsi ilə şe'rə çevrilə bilir. Bir sözlə o, şe'rlə düşünən sənətkardır. ..Bu qüdrətli Azərbaycan şairi türk oxucuları üçün də əzizdir. O, Türkiyədə də sevilir və oxunur" (B.Vahabzadənin "Şe'rlər" kitabına (Türkiyə, "Ötükən" nəşriyyatı, 1979) yazılmış ön sözdən).

Bu sırada biz tanınmış alman alimi Əhməd Şmidenin, rus şairlərindən Yeqor İsayevin, Rimma Kazakovanın, Türkiyə müəlliflərindən Dursun Yıldırımın, Yavuz Bülənd Bakilərin, Fatih Bağcıoğlunun da B.Vahabzadə yaradı-

cılığı haqqında maraqlı məqalə və çıxışlarını qeyd edə bilərik.

1995-ci ilin oktyabr ayında şairin 70 illiyi ərəfəsində o, Azərbaycan respublikasının ən yüksək "İstiqlal" ordeni ilə təltif olundu. Qardaş Türkiyənin cumhurbaşkanı S.Dəmirəl cənabları görkəmli şairi səmimi-qəlbədən təbrik etdi.

Bir rəngi yox, göylərin
min rəngini sevirəm.
Bir gülü yox, güllərin çələngini
sevirəm.
Mən çıxmağa təpə yox, uca dağ
istəyirəm,
Həyatı həyat kimi yaşamaq istəyirəm.

Mənə belə gəlir ki, o, arzuladığı belə sənət zirvələrini fəth etmişdir. Qüdrətli nəğməkarın gur səsi indi Vətənimizin sərhədlərindən çox-çox uzaqlardan eşidilir. Müxtəlif qitələrdə, ayrı-ayrı ölkələrdə B.Vahabzadənin şe'r və poemaları kütləvi tirajlarla çap edilərək, müxtəlif millətlərə mənsub oxucuların rəğbətini qazanmışdır. Çünki, əsl sənət əsəri üçün coğrafi hədudlar yoxdur. Şairin özü demişkən, "qəlbə, hissə tə'sir edən, ürəklərə yol açan şe'r və musiqinin tə'sir gücü daha böyükdür". Onun sözlərinə yazılmış onlarla mahnının dinləyicilərin qəlbini fəth etməsi də bunu göstərir.

Ömrümü şe'r oduna
Əritdim gilə-gilə.
Bu yolda qara saç
Dəyişdim ağ saç ilə.

Şairin bu misraları onun mübarizələrlə dolu həyatının ən böyük mükəfatıdır.

Müdrək şair vaxtilə təvazökarlıqla "bizim sənət dünyasının qırıq telli sazıyam. Bircə bundan razıyam ki, özümdən narazıyam", - desə də, minlərlə oxucusu, yaradıcılığının pərəstişkarları ondan razıdır. Çünki B.Vahabzadə fitrətən şairdir. Özünün dediyi kimi:

Min dəfə, milyon dəfə
Doğulsaydım yenidən
Şe'r, sənət yolunu
Götürərdim yenə mən.
Nədir yolumun adı?
Düz məsləkim, düz eşqim,
Bələdçidir bu yolda
Öz məsləkim, öz eşqim.
Məsləkim - öz şərəfim,
Namusum, qeyrətimdir.
Vətənimə, xalqıma
Sonsuz məhəbbətimdir!

Bu şərəfli yolda biz ona möhkəm can sağlığı, daha böyük nailiyyətlər, uğurlu yaradıcılıq qələbələri arzula-
yıyıq.

1995-1996-cı illər

XƏLİL RZA ULUTÜRK (21.X.1932 - 22.VI.1994)

Minillik Azərbaycan poeziyasının tarixində çox az şair tapmaq olar ki, həm bir söz ustası kimi xalqın ürəyinə yol açsın, həm də şəxsi qəhrəmanlığı, azadlıq uğrunda dönməz mübarizəsi ilə tarixdə əbədi yaşasın. Xəlil Rza Ulutürk belə nadir şəxsiyyətlərdən biridir. Onun bütün həyatı uğrunda canından keçdiyi Azərbaycanın azadlığına, müstəqilliyinə həsr olundu. Şair var ki, o, yalnız müəyyən bir xalq hərəkatının dalğasında məşhurlaşır, bu hərəkat başa çatandan sonra susur. Lakin Xəlil Rza kimi sənətkarlar bu hərəkatdan çox-çox qabaq milli müstəqillik duyğuları ilə yaşayır, disident ədəbiyyatı nümunələri yaradırdılar. Daha doğrusu, xalq hərəkatının alovlanmasında belə sənətkarlar misilsiz rol oynamışlar.

Xəlil Rza bütün varlığı ilə Azərbaycana, Odlar yurduna bağlı bir şair idi. Hələ Sovet dövrünün ən amansız illərində o, heç kimdən və heç nədən çəkinmədən təkbəşinə imperiyaya, onun "parçala və hökm sür" siyasətinə, Kremlin Bakıdakı əlaltılarına, öz millətini, soykökünü danan manqurtlara qarşı mübarizə aparırdı. Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra da X.Rza mübarizəsini davam etdirdi, erməni faşistlərinə, onların havadarları olan rus imperiyasına, beynəlxalq irticaya, daxildəki "sapı özümüzədən olan baltalara" şərinin gur tonqalından alovlar yağdırdı. Azərbaycandan heç nəyini əsirgəmədi:

İstəsən, balamı verərəm ona,
Üzərəm, lələmi verərəm ona.
Ağzımın dadını, gözüm odunu,
Çayımı, selimi verərəm ona.
Verrəm göylər boyda Azadlığımı!

Yalnız Vətənimdir atam, qardaşım,
Qarıb dönmüşəm yurd havasına.

Dünyada heç kəsə əylməz başım,
Baş əyir adicə quş yuvasına.
Mənim Azadlığım yalnız onundur,
Ölsəm də yenidən gələrəm cana.
Dirilik suyu tək qovuşa bilsəm
Dodaqları yanıq AZƏRBAYCANA...

Xəlil Rza - bu qeyrətli KİŞİ, böyük VƏTƏNDAŞ Azərbaycana bütün həyatını, canını, qanını verdi, şe'riylə milyonlarla insanları Azadlıq mübarizəsinə səslədi, hətta canından artıq sevdiyi oğlunu da Vətən yolunda qurban verdi. Bu, dünyanın Nəsimi, Cordan Bruno, Musa Cəlil kimi qəhrəmanlarını xatırlatmırmı?

HƏYATI: Xəlil Rza Xəlilbəyli 1932-ci il oktyabr ayının 21-də Salyan rayonunun Pirəbbə kəndində anadan olmuşdur. O, Salyan şəhərində 2 nömrəli orta məktəbi bitirmiş, 1949-cu ildə BDU-nun filologiya fakültəsinin jurnalistika şöbəsinə daxil olmuş, 1954-cü ildə oranı bitirmişdir. 1957-1959-cu illərdə o, Moskvada Qorki adına Dünya ədəbiyyatı institutunda oxumuşdur. 1959-1969-cu illərdə X.Rza APİ-də (indiki N.Tusi adına APU-da) müəllim işləmişdir. Bu dövrdə o, tələbələrində azadlıq ideyaları aşılamiş, bəzən açıq şəkildə Kommunist Partiyasının, Sovet hökumətinin əleyhinə çıxmış, Qırmızı imperiyanın yeritdiyi siyasəti pisləmiş, bununla da DTK tərəfindən təqib olunmuşdur. Elə bu səbəblərə görə onu institutda müəllimlikdən xaric etmişlər. 1969-cu ildən ta ömrünün sonuncan Nizami adına Ədəbiyyat institutunda çalışmış, doktorluq dissertasiyasını da bu institutda müdafiə etmişdir.

Azərbaycanda xalq hərəkatı başlananda X.Rza onun ön sıralarında addımlamış, Azadlıq meydanında alovlu çıxışları ilə həmvətənlərini mübarizəyə səsləmişdir. 1992-ci ildə oğlu Təbriz Xəlilbəyli Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə həlak olmuş, bu hadisə şairi dərindən sarsıtmışdır. Ömrü boyu çəkdiyi mə'nəvi əzablar, işgəncələr ona tə'sirsiz qalmamış, şair ağır xəstəlikdən sonra 1994-cü ilin 22 iyununda vəfat etmişdir.

X.Rza 1992-ci ildə Azərbaycanın Xalq şairi fəxri adına layiq görülmüş, ölümündən sonra "İstiqlal" ordeni ilə təltif olunmuşdur.

YARADICILIĞI. Xəlil Rza ədəbi yaradıcılığa orta məktəb illərindən başlamışdır. O, Salyanda, rayon qəzeti redaksiyasında təşkil olunan ədəbi dərnəkdə iştirak etmiş, ilk şe'rlərini burada oxumuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, vaxtilə bu dərnəkdə Ə.Kürçaylı, Ağacavad Əlizadə, Oqtay Rza kimi gələcəyin şairləri yetişmişdir.

Onun ilk mətbu şe'ri 1948-ci ildə "Azərbaycan pioniəri" qəzetində çap olunmuşdur. Universitetdə oxuduğu illərdə o, şe'rlə ciddi məşğul olmuş, Yazıçılar İttifaqında keçirilən "Gənclər günü"ndə fəal iştirak etmiş, ustad şairlərin tövsiyələrini dinləmiş, qayğısını hiss etmişdir. Elə bu illərdə onun müxtəlif qəzet və jurnallarda çoxlu şe'rləri çap olunmuşdur.

X.Rzanın ilk şe'rlər kitabı - "Bahar gəlir" 1957-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Sonralar şairin "Sevsə gözlər" (1959), "Məhəbbət dastanı" (1961), "Mənim günəşim" (1963), "Qollarını geniş aç" (1965), "Krasnodon qartalları" (1967), "Yeni zirvələrə" (1971), "Ucalıq" (1973), "Doğma-lıq" (1977), "Taparam səni" (1980), "Marallar da duz yeyərmiş" (1981), "Ömürdən uzun gecələr" (1982), "Hara gedir bu dünya" (1983), "Məndən başlanırsın Vətən" (1989), "Ayla günəş arasında" (1992), "Davam edir 37" (1992) şe'r kitabları çap olunmuşdur. O, elmi yaradıcılıqla da məşğul olmuş, görkəmli özbək şairi, əslən azərbaycanlı olan Məqsud Şeyxzadənin həyat və yaradıcılığı ilə əlaqədar iki kitab çap etdirmişdir: "Məqsud Şeyxzadə" /1978/ və "Məqsud Şeyxzadənin bədii yaradıcılığı" (1981).

Onun ədəbiyyatımızın, xüsusən poeziyamızın bir sıra ciddi yaradıcılıq problemlərinə dair məqalələri, cəmiyyətin vacib, tələpəli məsələlərinə aid publisist yazılarını da buraya əlavə etmək olar.

X.Rza həmçinin bir neçə poema müəllifidir. Onun Azərbaycan təbiətini vəsf edən "Bayatı şiraz", "Qanad-lılar", Cənubi Azərbaycan mövzusunda "Təbrizli şairin

düşüncələri", "Həsərət", məhəbbət mövzusunda "Mənim məhəbbətim" və "Əfsanəvi bir ölkə" poemaları vardır.

20 yanvar faciəsi ilə əlaqədar "Əlvida Azərbaycan!", "Ulu Tanrım - poeziya" poemaları da şairin mövzu dairəsinin genişliyini göstərir.

X.Rza həm də mahir tərcüməçi idi. O, tərcüməyə öz orijinal yaradıcılığı kimi yanaşırdı. Şairin aşağıdakı tərcümə kitablarının hər biri haqqında bu fikri söyləmək olar: İ.Selvinski "Babək" (1975), A.Laptev "Balacalar" (1972), Musa Cəlil "Moabit dəftəri" (1979), "Qardaşlıq çələngi" (SSRİ xalqları poeziyasından nümunələr, 1982), "Dünyaya pəncərə" (1984), Rojdestvenski "Otuzuncu əsrə məktub" (1984), "Turan çələngi" (1994).

X.Rza "Hara gedir bu dünya" kitabına yazdığı "Poeziya ruhun qüdrətidir" adlı ön sözündə şe'rin əhəmiyyətindən söz açaraq yazır:

"Sənə müasir poeziyanın baş vəzifəsi nədir?"

"Mən hər şeyə cavabdehəm!" tezisinin yerinə yetirilməsi.

Məncə, müasir Azərbaycan poeziyasının ümdə vəzifəsi xalqın ruh yüksəkliyini, tərəqqi uğrunda əsrlər boyu qazandığı böyük mübarizə təcrübəsindən doğan tarixi nikbinliyi qoruyub saxlamaq və daha da zənginləşdirməkdir. Müasir poeziyamız həmişə olduğundan daha qəti və daha cəsur səsle haykırmalıdır ki, Nizami və Füzuli, Babək və doktor Tağı Ərani, Səttarxan və Xiyabani, Nəsimi və Cavid, Sabir və Mö'cüz, Firudin İbrahimi və Şəhriyar, ən başlıcası Misri qılnc və saz yaradıcısı olan bir millət bir daha öz gücünə, öz qüdrətinə inansın. Cənubi Azərbaycan şairi Söhrab Tahire xitabən yazdığım "İki qardaşın söhbəti" adlı poemada mən məhz bu məfkurə xəttini əsas götürmüşəm, elə bilirəm ki, bu ruh qüdrəti Arızın həm o tayında, həm də bu tayında yaranmış, bu gün də yaranmaqda olan poetik sərvətlərin başlıca ahənginə tam uyğundur" (X. Rza. "Hara gedir bu dünya" kitabına ön söz. "Yazıçı", 1983, səh.7).

Bu sözlər bütövlükdə X.Rzanın poetik məramnaməsi hesab oluna bilər.

"Mən hər şeyə cavabdehəm!" - doğrudan da şairin bədii yaradıcılığına küllən nəzər yetirdikdə bu sözlərin həqiqiliyinə inanırsan. Lakin bu poeziyada Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsi qırmızı xətt kimi keçir.

Mə'lumdur ki, hələ altmışıncı illərdə Azərbaycan ədəbiyyatında dissident ruhu güclü idi. R.Rza, B. Vahabzadə, İ. Hüseynov, M.Araz kimi şair və yazıçılar öz əsərlərində gah açıq, gah ezipvari üsulla mövcud quruluşu, onun eybəcərliklərini tənqid və ifşa hədəfinə çevirirdilər. X.Rza da çox tez bir zamanda bu tendensiyaya qoşulmuş, öz şe'rlərində eyhamla da olsa azadlıq, istiqlal duyğularını ifadə etmişdir:

Azadlığı istəmirəm, zərrə-zərrə, qram-qram,
Qolumdakı zəncirləri qıram gərək,
qıram!

Azadlığı istəmirəm bir həb kimi, dərman kimi -
İstəyirəm Səma kimi!

Günəş kimi!
Cahan kimi!

Çəkil!
Çəkil, ey qəsbkar!
Mən bu əsrin gur səsiyəm:
Gərək deyil sısqə bulaq,
Mən ümmanlar təşəbiyəm!

"Afrikanın səsi" adlanan bu şe'rdə əslində, Azərbaycanın səsi idi. Şair məhz belə şe'rlərdə öz ürək sözünü deyə bilər, özünü gələcək mübarizələrə səfərbər edirdi. Altmışıncı illərdə yazdığı şe'rlərdə mübariz bir ŞAİR OBRAZI diqqəti cəlb edir, bu şair Xəlil Rzanın özü idi. "Əyilmə" (Türkan, 1962) şe'rinə yazırdı:

Qalsan belə susuz, ac,
Yavan çörəyə möhtac,
Boğazına ilan tək
Sarılsa da ehtiyac.

Ehtiyac ürəyini
Kökündən qoparsa da,
Odu, suyu, havanı
Evindən aparsa da,
Ağız açma namərdə!
Ürəyində dərd,
yaşa
Sən insansan! Əyilmə!
Yoxsul yaşa,
Mərd yaşa!

Şairin fikrincə, mübarizə və azadlıq üçün ilk növbədə, hər cür qorxu hissindən uzaq olmalısən:

Qorxu hər mikrobdan təhlükəlidir,
Söndürür idraki, korşaldır beyni.
Ac qal, yalavac qal, daş ye, dəmir ye.
Yedirmə qorxuya şir ürəyini.

Yuxarıda qeyd etdik ki, X.Rza yaradıcılığının baş mövzusu Azərbaycandır. Azərbaycanın şanlı tarixi keçmişi, füsunkar gözəlliyi, əsrlər boyu çəkdiyi müsibətlər, torpaqları uğrunda ölüm-dirim mübarizəsi, yetirdiyi böyük dahilər və sərkərdələr, maddi və mə'nəvi sərvətləri X.Rza poeziyasında özünəməxsus çalarlarla əks olunmuşdur. Xəzər, Bakı, Abşeron, Türkan, Ağsu, Göyçay, Masallı, Astara, Çıraqqala və başqa bölgələrimiz haqqında yazılmış şe'rlər Azərbaycanın əlvan təbiətindən toxunmuş xalını xatırladır. Şair üçün Vətən qədər doğma, əziz heç nə yoxdur!

Bəli, "adıcə quş yuvasının" səcdəgaha çevrilməsi yurda məhəbbətin ifadəsindən başqa bir şey deyil. X.Rza cəsarətlə bildirir ki, qandallı vətənin azad vətəndaşı olmaq qeyri-mümkündür. Şair və Vətən eyni dərəcədə azadlığa möhtacdır.

Şair vətəni sadəcə sevməyi təbliğ etmir, onun üfüqlərində azadlıq günəşinin doğmasını arzulayır:

Vətən - şanıam, Xəzər qanıam,
Araz canım, burax, yanıam,

Bu yangımla, bu məş'əllə
ışığılsın, sökülsün dan.

Azərbaycan X.Rzanın ilham mənbəyi, yaradıcılıq
şüarıdır:

Bə'zən Araz olur, bə'zən Kür, Xəzər,
Qanında dəli bir intiqam gəzər,
Dən düşən saçları dağlara bənzər,
Həm Qoşqar, həm Səhənd, həm Savalandır,
Söylə, Xəlil Rza - Azərbaycanlır!

Şairin başqa bir şe'rində - "Mən Azərbaycanam" (1979)
oxuyuruq:

Dinləyin, dinləyin, mən bir kamanam,
Şərqi sinəsindən qopan fəğanam.
Uzaq əsrlərin dərinliyindən
Sabaha üz qoyan sonsuz karvanam.
Ovcu qabar-qabar, ciyəri təşnə,
Günəşi ardınca çəkən sarbanam.
Bu qoca dünyanın tən ortasında
Bülbülü susmayan bir gülüstanam.
Sovqatı, bəxşişi açıq sinidə
Ağzının sonuncu tikəsini də
Dosta bağışlayan, düşməmə verən
Dumanlı Təbrizəm, çənli Zəncanam.
Hər şeyi alınıb tükənsə belə,
Eşqi tükənməyən Azərbaycanam!

Şairin yaradıcılığı ilk başlanğıcdan Azərbaycan xalqının
azadlıq mübarizəsi ilə bağlı olmuşdur. Çünki şair üçün
ən müqəddəs məkan Vətən torpağıdır, bu torpağın
vətəndaşlarıdır. Ona görə də şair şe'rlərinin birində
yazırdı:

Torpaqdan başlamır, yol,
Səndən başlanır, Vətən,
Məndən başlanır Vətən!

Hər bir həqiqi vətəndaş kimi X.Rza da öz uşaqlarını
vətənə, torpağa məhəbbət, düşməmə nifrət ruhunda
tərbiyə etməyi müqəddəs vəzifə sayırdı. "Ata borcu"

(1974) şe'rində valideynlərə öz övladlarına hər şeydən
əvvəl

... Sən ana dilini bala ruhuna
Ana südü kibi içirtməlisən" -

deyə məsləhət verir. Çünki X.Rza doğma dilini sevməyi
vətəni sevməyin ilkin şərti hesab edirdi.

Məhv olarsa bu gün bu dil,
Göygöl onda Göygöl deyil.
Qoşqar onda Qoşqar deyil,
Qız qalası qala deyil,
Öz dilini sən qala bil.

X.Rza hələ 60-70-ci illərdə milli dərkə vətəndaş üçün,
ziyalı üçün mühüm keyfiyyət kimi qiymətləndirirdi.
"Vətən" (1966) şe'rində şair yazır:

Vətən - özümüzü dərk etməyimiz,
Daim fikrimizin yeniləşməsi,
Mənim nəfəsimlə, sənə əlinlə
Tərix qatarnın yeniləşməsi.

Lakin şair bu hisslərdən uzaq kəsləri də görür,
onların pak ürəyə uzanan qara əllərini hiss edir, xalqı
ayıq olmağa çağırırdı. Şair "Yavaş-yavaş" (1976) şe'rində
belə deyirdi:

Pak ürəyə bə'zən qara əl uzanır
yavaş-yavaş
Dərgözlükdən satqınlığa yol uzanır
yavaş-yavaş...
El birləşsə Vətən olar,
Vətən insan yığına dönmə bilər
yavaş-yavaş.

Əjdahalar ölə bədir,
imperiya parçalanır yavaş-yavaş.

Ona görə də şair şe'ri bu mübarizədə "səngərdə
məğrur dayanan əsgər" bənzədir.

Şe'rim, məğrur dayan öz səngərində,
Sevincdən üstündür çəkdiyin dərd-qəm.
Dünyada ən yekə cahangiri də,
Bir gün haqq önündə susan görmüşəm.

X.Rza mübarizə yolunun çətinliklərini bir an olsun
unutmur və bu çətinliklər onu qorxutmurdu:

Hələ 1967-ci ildə qələmə alınmış "Sarsılma" şe'rində
deyirdi:

Bəs sən nə bilirdin?
Elə bilirdin həyat şərbət dolu qızıl kuzədir?
Xayır!
Bambaşqadır onun düsturu:
Beşikdən qəbrəcən mübarizədir!

X.Rzanın yaradıcılığında cənub mövzusu da mühüm
yer tutur. Çünki o, Arazın hər iki sahilindəki vətəninin
təxminən eyni dərdlərini görür və qələmə alırdı. Bu
baxımdan aşağıdakı misralar nə qədər təbii səslənir:

Gürşad tökdü, tufan oldu,
Araz daşdı, ümman oldu.
Qayaları al qan oldu,
O sahilə, bu sahilə.

Ölkə yandı, Vətən yandı,
Qızıl pul tək xırdalandı,
Dövlət getdi, var talandı,
O sahilə, bu sahilə.

Bir-birindən cüda düşdük,
Diri gözlü oda düşdük.
Biz yadlara neyləmişdik,
O sahilə, bu sahilə?

"Şəbi-hicran yanar canım,
Tökər qan çeşmi-giryanım,
Oyadar xəlqi əfğanım,"
O sahilə, bu sahilə!

Ürək dustaq, Vətən məhbəs,
Hanı Babək, Cavanşir bəş?
Həyat bu cür qala bilməz
O sahilə, bu sahilə!

Nə həsrət, nə hicran olsun,
Vahid Azərbaycan olsun!
Qoy birləşsin bir can olsun
O sahil də, bu sahil də!

Təxminən 30 il bundan öncə yazılmış bu misraları
bədahətən buraya köçürərkən şairin Vətən anlayışının
miqyası bir daha aydın olur. Xəlil Rza Ulutürk bütün
ömrü boyu bu idealla, bu müqəddəs amalla yaşamışdır.
Vahid, müstəqil Azərbaycan!

X.Rzanın poeziyasında təbliği motivlər də vətəndaşlıq
qayəsindən, Azərbaycana sevgi duyğusundan yaranırdı.
Onun oğlu Təbrizə xitabən yazılmış şe'rlərində bu motiv
daha qabarıq nəzərə çarpır. Elə bil, müdrik bir ağsaqqal,
yaxud əsgərlərini döyüşə haraylayan bir sərkərdə
döyüşdən, vuruşdan qabaq öyüd-nəsihət verir, onları
cəsarətli, hünərvər olmağa səsləyir.

Ən gözəl yaşamaq əslinə baxsan,
Gözəllik uğrunda mübarizədir! -

deyən şair sonralar daha kəskin, daha sərt öyüdlər
verir:

İstəsən mən sənə bu saat, bu dəm
Ən yaxşı, ən gözəl söz öyrədərəm.
Müstəqillik - bağımsızlıq.
Yə'ni əlin, qolun bağlı olmasın.
Qucağa-qoltuğa qısılmayasan,
Kiminsə boynundan asılmayasan.
Oğlum, yadda saxla, bu sözüm haqdır:
Qoltuqda yaşamaq - yaşamamaqdır.

Ümumiyyətlə, X.Rza poeziyasında qəhrəmanlıq motiv-
ləri ayrıca qeyd olunmalıdır. O, hələ altmışıncı illərdə

Azərbaycan oğullarının Böyük Vətən müharibəsindəki igidliklərini qələmə almış, "Krasnodon qartalları" və "Məhəbbət dastanı" poemalarında belə obrazlar yaratmışdı. "Krasnodon qartalları" poemasında şair məşhur "Gənc qvardiya" gizli təşkilatının üzvü, həmyerlimiz Ə.Dadaşovun faşizmə qarşı mübarizəsindən danışdı. Poema öz publisistik pafosu ilə seçilirdi. Şair belə bir fikir təlqin edirdi ki, müharibə çoxdan qurtarıb, lakin hələ də faşistlərin toxumu kəsilməyib:

Qırdıq dişlərini biz faşistlərin,
Sıxdıq ədalətin mənəşində
Heyhat, yer üzünü hələ seyr elə:
Faşistlər yaşayır yer kürəsində.
Namərdlər yaşayır - faşist markalı,
Xəbislər yaşayır - faşist arxalı,
Alçaqlar yaşayır - faşist havalı
Gürzələr yaşayır - faşist yuvalı.

"Faşistlər yaşayır yer kürəsində" - mərdliyə qarşı çevrilən zorakılıq (istər maddi, istərsə də mə'nəvi), fitnə-fəsad X.Rza poeziyasında lə'nətə, təkfirə "layiq" görülür. Şairin "Davam edir 37" şe'ri bu mə'nada onun şe'rləri içərisində xüsusilə seçilir. Otuz yeddinci il Azərbaycan xalqının tarixində Müşfiqlərin, Cavidlərin, Əhməd Cavadların, yüzlərlə namuslu ziyalının qətlidir. Bir xalqın taleyində qara illərdir. Amma şairin fikrinə, otuz yeddinci il hələ davam edir. Çünki bir milləti yetmiş yerə bölənlər, rütbə və şöhrət üçün ölənlər, kabineti, vəzifəni gözlərinə təpənlər var. Nə qədər ki, xalq dərđini öz dərđi kimi yaşamayan, hayqırmaq əvəzinə susanlar var, nə qədər ki, başsız canlar bu millətə başçı olur, demək, hələ 37-ci il davam edir:

Nə qədər ki, xalq şairi xalqa yaddır,
Nə qədər ki, rütbəlilər mütləq dahi istə'daddır,
Nə qədər ki, yallananlar harda aşdır, orda başdır,
Nə qədər ki, erkən duran, axşamacan gətmən vuran
anaların döşü südsüz, gözü yaşıdır,

davam edir 37 -

daha kəskin, daha ciddi.

Ümumiyyətlə, X.Rzanın şe'rlərində vətənə yad vətənsizlər, bir parça çörək üçün mənliliyini satan şərəfsizlər, ziyalı adını daşıyan bə'zi ziyasızlar amansız tənqid hədəfinə düşər olur.

Ziyasız "ziyalı" necə yazıqdı,
Sənətsiz "sənətkar"- yazda yağın qar.
Axırına çıxdı, evini yıxdı
Aldı sağlığına saxta sağlıqlar.

Məhz bu mənfiliklərin, şərin, rəzalətin meydan suladığı bir vaxtda qəhrəmanlıq, cəsurluq, dahilik insan üçün ən böyük bir məziyyət sayılır. Çünki qəhrəmanlıq yalnız mübarizədə, xalqın naminə vuruş və döyüşdə qazanılır. Ancaq xəbislər, yırtıcılar, insan qanına susayanlar, qorxaqlar dünyada həmişə var olduqları halda dahilər və qəhrəmanlar tez-tez yaranmır. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə Xəlil Rzanın yaradıcılığından söz açan "Poeziya alovu" məqaləsində onun "İgidlər və dahilər" şe'rinə təhlil edərək yazır: "Yaxşı yadımdadır, nəçə il əvvəl Şekidə yay istirahətində idim. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində Xəlil Rzanın "İgidlər, dahilər" şe'rinə oxudum, sehləndim. Şe'rdən aldığım dərin zövqü və sevincimi müəllifə çatdırmaq üçün dərhal ona məktub yazdım. Bu şe'r müasir poeziyamızın ən gözəl incilərindən sayıla bilər.

Fikirilər içində çırpınır könlüm,
Gedən Yer üzünə bir daha gəlmir.
Həyatdan hamını qoparan ölüm,
Yalnız dahilərə toxuna bilmir,
Yalnız igidlərə toxuna bilmir!

Qəhrəmanların və yaradıcı idrak sahiblərinin ölümdən qüvvətli olması ideyası bu şe'rdə çox sərrast ifadəsini tapmışdır:

Dahilər torpağa ölü kimi yox,
Bəlkə basdırılır xəzinə kimi.

Şe'rin hər bəndi bu fikri genişləndirir, dərinləşdirir:

Qədim Şıx düzündə ayaq saxla, dur,
Ölməz sənətkarı yada sal bir an.
Ölüm elə bil ki, qurd oğlu qurddur,
Qorxur dahilərin göz işığından.

Gözəldir, tutarlıdır! Yırtıcılığına görə qurdun ölümə bənzədilməsi təbiidir. Dahilər dünyaya idrak işığı saçır, bu işıq qurd təbiətliləri qorxudur. Şe'rədə həll edilən ikinci məsələ böyük şəxsiyyətlərin Vətən layəqətini təmsil etməsidir. Tariximizdə IX əsr Babəkin, XII əsr Xaqani və Nizaminin, XIV və XV əsrlər Nəsiminin adı ilə şöhrətlənməyibmi?

Nəsimi, alnında qanlı bir qürur
Baxır kainata öz dan yerindən.
On dördüncü əsr yıxılır, durur,
Tutur o ustadın ətkələrindən.

Bu, böyük bədii ümumiləşdirmədir, yüksək poeziyadır, əsl şe'r nümayəndəsi (B.Vahabzadə. Poeziya alovu. X.Rzanın "Doğmalığ" (Azərnəşr, 1977) kitabına ön söz, səh.4-5).

Mə'nəvi varislik, sələf-xələf münasibətləri, atalar-oğullar problemi X.Rza yaradıcılığında mühüm mövzulardan biridir. "Hardan başlanır Vətən" kitabında şairin "Nizami Gəncəvi, əfv elə məni" rubrikasında bir silsilə şe'rləri verilmişdir. Bu silsilədə ustadlara böyük ehtiram və məhəbbət izhar olunur. hər bir ustaddan nəyi isə öyrəndiyini e'tiraf edir. Məsələn, Nizami haqqında yazır:

Alçaqlığı görəndə susa bilsəydi ağər,
Nə "Xəmsə" yaranardı, nə də dahi Nizami.

Eyni ehtiramla şair Üzeyir Hacıbəyovu, Cəfər Cəbbarlı, Əliəğa Vahidi də yad edir. "Rəsul Rza həsrəti", "Sevdiyim şair", "İkinci doğuluş" şe'rləri isə Xalq şairi Rəsul Rzanın xatirəsinə həsr olunmuşdur. Bu şe'rlərdə Rəsul Rza poeziyasının qüdrəti və yaşarılığı Xəlil Rza sözünün qanadlarında ucalığa yüksəlir. Ancaq bu şe'rədə bir ümdə cəhət də ön plana çəkilir, o da bundan ibarətdir ki, Rəsul Rzanı, onun poeziyasını sevməyənlər də bircə-bircə ünvanlanır:

"Namus! Namus!" deyirkən,
Ön şəkilsizi "bi"ni öz üstündən atanlar,
"Vidən! Vidən!" deyirkən
"Siz" ədatını qəsdən az qala unudanlar,
Eşqi, nifrəti dullar,
Ağa görkəmli qullar,
Yeni fikri boğmağa könüllü yasovullar,
Müqəvva qarovullar
Onu bəyənər məgər?

Xəlil Rza böyük ürək sahibi idi. Böyük ürək sahibi olduğu üçün də o, Azərbaycanın istedadlı alim, şair və sənətkarlarını öz şe'rlərində hərarətli misralarla vəsf edir, poetik dillə onların xalq və sənət qarşısında xidmətlərindən söz açırdı. O, Məqsud Şeyxzadəni "Bakı-Daşkənd arasında bir körpü" adlandırır, Azərbaycan teatr mədəniyyətinin fədakar xadimi Mehdi Məmmədovun ölümünə təəssüflənir, Xudu Məmmədovu "Alimlər içində dərilərinin" adlandırır, Süleyman Rüstəm, Bəxtiyar Vahabzadə, Sabir Rüstəmxanlı haqqında ən xoş duyğularını ifadə edir.

Xəlil Rza çağdaş Azərbaycan poeziyasında siyasi lirikanın ən gözəl nümunələrini yaratmışdır. Onun poeziyasını bu aspektdən təhlilə cəlb edəndə bir şair kimi yaradıcılığının səciyyəvi cəhətləri də bariz şəkildə nəzərə çarpır. Siyasi lirika siyasətin lirikası deyil, dünyada, məmləkətdə, yaşadığı cəmiyyətdə baş verən hadisələrin poetik dillə qiymətləndirilməsidir. Hansısa bir prezidenti tərifləmək, hansısa bir dövlət xadiminin şərəfinə şe'r həsr etmək şairin siyasətə köləlik xidmətidir. Siyasi lirika isə Vətən, Xalq taleyi ilə bağlıdır, azadlıq duyğularına köklənir. Azərbaycan poeziyasında siyasi lirika anlayışı müxtəlif aspektlərdə yozulmuşdur. Sovet təbliğatı nəticəsində vaxtilə Leninin, Stalinin, partiyanın, komsomolun vəsfi və tərənnümü siyasi lirika nümunələri kimi qiymətləndirilirdi. Doğrudur, S.Vurgun, R.Rza, S.Rüstəm kimi şairlər siyasi lirika

sahəsində bir sıra poetik uğurlar qazanmışdılar. Xüsusilə S.Rüstəmin cənub şe'rləri bu sahədə tə'sirli nümunələr idi. Sonralar B.Vahabzadənin, N.Xəzrinin, H.Arifin, Qabilin və digər şairlərin Vətənlə, xalqın azadlıq duyğuları ilə bağlı şe'rləri, M.Arazın vətəndaşlıq lirikası siyasi lirikanın hüdudlarını genişləndirdi. Xəlil Rzanın şe'rləri isə öz xarakteri və səciyyəsi ilə siyasi lirika anlayışı ilə tam mə'nada uyğun gəlir. Ötəri də olsa, biz onun 60-70-ci illərdə yazdığı şe'rləri ilə tanış olduq, bunların əksəriyyəti sözün əsl mə'nasında siyasi lirika nümunələridir.

Xəlil Rza yaradıcılığının yeni mərhələsi 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağ ixtilafının üzə çıxması ilə başlanır. Mərkəzin məkrli siyasətini ilk gündən açıq dərk edən şair xalqın milli ruhunu, nifrət hissini, mübarizə əzmini yüksəltmək üçün özü də döyüş meydanına atılır, söz döyüşü İmperiyasının ortalığa atdığı çirkin oyunun çox ciddi nəticələr verə biləcəyindən təşviş keçirən şair qəlbindən gələn bu hissləri bu cür ifadə edirdi:

Elə bir yağıyla üz-üzəsən ki,
Gözünə girsə də tikan, ox sənin
Bircə addım belə geri dönməyə
Haqqın yox, haqqın yox, haqqın yox sənin.

Ona görə də şair ilk növbədə Rusiyanın imperiya siyasətini və bu siyasəti yerlərdə həyata keçirən şəxəfsizləri ifşa hədəfi seçmişdir.

X.Rza aydın dərk edirdi ki, Vətən ağır təhlükədədir. Xalqın birliyi, həmrə'yliyi olmadan, bütün bu umu-küsülər aradan qalxmadan azğın düşmənlə və onun ağaları ilə mübarizədə qalib gəlmək mümkün deyil. Bu baxımdan "Qalx ayağa, Azərbaycan!" (Türkan, 25 noyabr, 1988) şe'ri daha səciyyəvidir:

Sürünmüşən iki əsr,
Övladların əsir-yesir.
Nə qəm, adın çəkilməyə
Yad hələ də zağ-zağ əsir.

Gecə-gündüz səngərdəsən,
Sən yaralı, sən yarımcan,
Ovcunla sıx yarını sən,
Qalx ayağa, Azərbaycan!

Səngəri gen, ürəyi dar,
Gör nə qədər düşmənin var
Mini gizli, beşi aşkar
Dişi qanlı canavarlar
Əl çəkəcək səndən haçan?
Qalx ayağa, Azərbaycan!

Bu şe'rlər od, alov kimiydi, şiimşək kimi çaxırdı, şair sanki qızmış bir pələngi xatırladırdı. O, açıq-açıqına xalqı silaha sarılmağa çağırırdı:

Çəkinmə, bu döyüşdə aləm sənə pənəhdır,
Sənin gül təmizliyin, saflığın da silahdır.

Qanında saflıq adlı daşqın ilə silahlan,
Dünyaya məhəbbətin, eşqin ilə silahlan!

Alçaqlara qəzəbli bir baxış da silahdır,
Baxışınla, qanınla, vücudunla silahlan!

Dön Səməndər quşuna...Yan...odunla silahlan!
Dəyənəklə, kürəklə, daş-kəsəklə silahlan!
Qəfəsdəsənmi? Qır, sök, qəfəsinlə silahlan!

Bu misralar 1988-ci ilin soyuq payız günlərində - Meydan yeni-yeni dalğalanan günlərdə yazılmış və milyonlara oxunmuşdur. Başqa bir şe'rinə o, xalqı döyüşə mübarizəyə səsləyirdi:

Döyüş gedir cahanda, şərəf naminə döyüş,
Silah düşsə əlindən dişlə, dırnaqla döyüş.
Dırnaqların üzulsə, kirpiklərinlə döyüş
Kirpiyin külə dönsə, yan, ciyərinlə döyüş.

Buna görə də şair türk birliyini ən mühüm şərt sanırdı:

Biz Türkünstan elləriyiz,
Qeyrət, qüdrət elləriyiz.
Daşnaqları qovan bizik,
Dar gözləri ovan bizik.
Yetər meydan suladılar,
Yurdumuzu taladılar.
Bakımızı əzizləyək,
Əqrəbləri təmizləyək.
Şö'lə versin gülən mərcan
Ermənisiz Azərbaycan!

Ümumiyyətlə, Türkiyəyə, vahid türk birliyinə rəğbət X.Rza yaradıcılığında hələ ayrı-ayrı misralar şəklində altmış-yetmişinci illərdə közərirdi. ("Səmərqəndim" (1970), "Özbək qardaşıma" (1974) və s. Sonrakı illərdə isə bu közərtilər güclü alova çevrildi:

Bir səs qopdu ürəyimdən: - Nə yaxşı ki, Türkiyə var,
Hər sal daşı, qayası da dəmirləşən böyük diyar!

Bundan sonrakı misralarda şair bütün dünya türklərinin adlarını çəkir, onları dünyanın belə bir çağında birliyə haraylayır.

1990-cı ilin Qanlı yanvar günündən az sonra Xəlil Rza həbs olunur. Onu həbs edəndə soruşurlar ki, silahın varmı? "Dedim ki, var".

- Hanı?

- Mən özüm canlı silaham!

X.Rzanın Moskvada, Lefortovo zindanında yazdığı şe'rlər onun möhtəşəm iradəsinin yenilməzliyini bir daha aşkara çıxardı. Şair zindanda da öz mətinliyini, sarsılmazlığını sübut etdi. "Lefortovo Həbsxanasında" gündəliyindən bəzi sətirlərə diqqət yetirək:

"Bu gün kamerada növbətçi mənəm. Döşəməni, üç çarpayını, qapımızı, su lüləyini, stol və stulu, divardakı taxçanı, barmaqlığın həndəvərini yaş əski ilə silib

təmizləyirəm. Hər şey par-par parıldayır. Daha sanitar komissiyası irad tuta bilməz.

...Günorta naharından sonra sorğuya çağırılıram.

Qarşıda bir paqonlu, arxada bir paqonlu, ortada mən, əllərim arxada.

Üçüncü qat, 309-cu otaq. Bəlli olur ki, müstəntiqim dəyişdirilib. Burada məni mavi gözlü, sarışın saçlı Aleksandr Qubinski qarşılayır və vəzifəsini nişan verir.

-SSRİ DTK Xüsusi Şöbəsi rəisinin yardımçısı.

Ağ köynəkli müstəntiqim özü hələlik məşğuldur. Buna görə 6 fevral 1990 tarixli "Sovetskaya Rossiya" qəzetini mənə təqdim edir. Burada M.S.Qorbaçovun məruzəsində Azərbaycana dair parçanı oxumağımı məsləhət bilir. Məruzəçi iddia edir ki, Hərbi hissə Bakıya yeridilməsə və orada fəvqəladə vəziyyət elan edilməsəydi, daha çox itki olar, minlərcə insanın qanı tökülə bilərdi.

-Necədir?

-Cəfəngiyatdır! - deyirəm, - qanla suvarılmış cinayəti sözlə maskalamaq cəhdidir. İkiüzlüdür Qorbaçov. Bir yanda "Azərbaycanın ərazi bütövlüyü" ifadəsini işlədir və sanki bununla yalarımıza məlhəm qoyur, bir yandan da qan daman dişlərinədək silahlandırırdı ermənilər qarşısında Azərbaycanın quş tufəngini, qəssab bıçağını da əlindən alır. Aqanbekyan, Şahnazarov, Danilyans, Brutyan, Qaragözyan, Əlixanyan, Ambarsumov, Balayan və başqa "yan"lar yenidənqurma liderinin qafasını erməni qafası ilə əvəz etmişlər. Bu ülfət əslində Qriboyedov ilə Yaqub Markaryan, Lenin ilə Şaumyan, Stalin ilə Mikoyan, Beriya ilə Sərkisyan əməkdaşlığının dünyada ən iyrənc, ən mürdar iş birliyinin davamıdır".

Bu sətirlər göstərir ki, Xəlil Rza zindanda olanda da öz əvvəlki qətiyyətini, qürurunu itirməmiş, düşmən önündə baş əyməmişdir. Şairin həbsi o zaman bütün Azərbaycan ziyalılarını hiddətləndirmişdi, onlar Xəlil Rzanın azad olunması üçün əllərindən gələni əsirgəmərdilər. Mərhum xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlı yazırdı: "Bacardığımız yerlərə müraciət etdik, şairə azadlıq istədik. Səsimizi eşidən olmadı. Xəlili müdafiə komitəsi

yarandı, onun yolunda aclıq e'lan etdilər, əhəmiyyət verən olmadı. Aylar dolandı. Moskvada, Lefortovo zindanında saxlananları Bakıya gətirdillər. Mühakimə üçün. Xəlil də gəldi.

... Xəlil yıgcam, poetik müqayisə yolu ilə oxucularına bildirir ki, bütün fitnə-fəsadlar Kremldən gəlir. İstiqlal, azadlıq tələsini ortaya atan da, onu bəhanə edərək "Bakını kirpiklərinə qədər qana bələyən də "Kremlin siyasi dəlləllərdir. O, bir daha təsdiq edir ki, qara Yanvar günlərində küçədə onu əhatə edən, "ne şevelis qad! Əllər yuxarı" - deyən tapançalı, zirehli kabuslar da Moskvanın iradəsini yerinə yetirirlər. Şairin sinəsinə lülələr tuşlananda da o, əllərini yox, "polad yumruqlarını qaldırır". Şair istehza edir. Silahsız bir qələm sahibindən qorxanları ələ salır. (İ.Şıxlı. "Zindandan keçən azadlıq yolu". X.Rzanın "Ayla günəş arasında" kitabına ön söz. Bakı, 1992, səh.7-8).

Şairin yaradıcılığında siyasi lirika nümunələri kimi Lefortovo zindanında yazılmış şe'rləri də mühüm yer tutur. Bu şe'rlərdə qəzəb, kin, hiddətlə yanaşı, səbr, dözümlük, təmkin də var. Lakin hər bir şe'rdə şairin məqsədi, amalı, Azərbaycan uğrunda, müstəqillik uğrunda döyünən ürəyinin çırpıntısını eşidirsən. Xəlil Rza üçün zindan nədir? Şair Hidayət yazır: "Şair üçün zindan məfhumu sözün həqiqi mənasındakı zindan deyildir. Əsl sənətkar işıqlı dünyada onu darıxdıran mövcud cəmiyyətdə də özünü zindanda sayır, haqq səsinə, e'tiraz harayını, xalqın bağrından doğan fəryadını ucaldır və bu fəryad gec-tez onu həqiqi zindana gətirir. Xəlil Rzada zindan yolu ayrı cür olmadı" (Hidayət. "Xəlil Rza zindanda", X.Rzanın "Davam edir 37" şe'rlər kitabına ("Gənclik", 1992) ön söz, səh.5.)

Lefortovoda yazılmış şe'rlər çoxdur.

Bunlar onun möhkəm iradəsinin yeni qatlarını üzə çıxartdı. "Təki qələm-kağız verin" şe'rlərində şair yazırdı:

Yüz il, min il yaşayaram
Bu zülmət dünyasında mən,

Təki əsirgəməyin,
Kağız, qələm verin siz,
Bir az çörək, bir az su,
Bir göyərçin payı - dən,
Mən qənaət əhliyəm.
Yetər dadıma pəhriz,
Təki əsirgəməyin,
Qələm, kağız verin siz!

Siyasi dustağın yerləşməsi" (17 mart 1990) şe'ri sovet məhbəslərinin sərt qanunlarına qarşı ittiham kimi səslənir. Lakin onun iradəsi qırılmazdır.

Qolun bağlanması
bəlkə də dözmək olar,
Görün hələ nə qədər
beyni iflic olan var,
öz yerində sayan var.
Rəssam! Çək bu lövhəni,
Maraqlı mənzərədir:
Qul gözetçi önündə
Azad bir dustaq gedir.

21 mart 1990-cı il tarixli şe'rindən aşağıdakı misralar da olduqca mənalıdır:

Şir olacaq şir balası,
hər oğlum bir dağ qalası.
Düşmənimdən öc alası
Rzamlə Təbrizim qaldı.

Özü həbsə salınsa da, oğlanlarının mübarizəni davam etdirəcəyinə olan belə inam, iradə möhkəmliyi, əqidə saflığı onu daim nikbin ruhda saxlayır. Ona görə də arvadı Firəngiz xanıma yazırdı:

Yüz il geri dönməsəm,
ömrüm-günüm,
çəkmə qəm,

Mən göylərin səsiyəm,
haqqın iradəsiyəm.

(Lefortovo, 30 mart, 1990)

Bu şe'rlər bir tərəfdən xalqımızın mübarizə əzmini ifadə edirsə, digər tərəfdən şairin özünün xarakterinin mərdanəliyindən xəbər verir. Heç bir məhbəs, işgəncə, mə'nəvi əzablar, maddi çətinliklər, tə'qiblər, ölüm qorxusu onun iradəsini qıra bilmir.

Səma vahid, günəş vahid, bahar vahid,
başər vahid.

Yer kürəsi özü boyda bir vəhdətdir,

Xəlil Rza!

Mən bu kitabı çapa hazırlarkən "Zaman" qəzetində (Türkiyə, 9 iyul, 1997-ci il) qüdrətli şairin 1990-cı il şubatin 20-də Lefortovo zindanında yazdığı "Cəza köynəyi" şe'rinə oxudum. Şairin "Bir neçə dəfə bərkədən danışdığım, məhbəsin davranış qaydasını pozduğum üçün əynimə 24 saat müddətli cəza köynəyi geyindirdilər" sözləri ilə verilən şe'r onun məhbəs həyatının yeni çalarlarını üzə çıxarır.

Dəmir qəfəsim azmış,
Beton məhbəsim azmış,
Dörmərtəbə zindanın soyuq dəmir torundan
Buz salxımı asılmış gəzinti küncü azmış.
Sorğu-sual, istintaq,
hərbə-zorba, ittiham,
Cinayət aktındakı şam zəhəri azmış,
Qara caynaqlarıyla boğazımdan yapışmış
Ey Xəlil, mübarəkdir
Xəlil Rza köynəyi!

Şair bu şe'rində təkcə Azərbaycanda deyil, Sovetlər İttifaqının digər bölgələrində müxtəlif xalqların, o cümlədən çeçenlərin azadlıq mücadiləsinə qalxmasından vəcdə gəldiyini bildirir. Rumıniya, Polşa və digər sosialist ölkələrində də artıq imperiya əsarətindən qurtulmaq

üçün milyonların mübarizəyə qoşulmasını alqışlayır. Lakin bu mübarizə qansız keçinmir. Şair burada cəza köynəyinin tə'sir ilə burnundan axan qanla Bakı küçələrində axıdılan qan arasında bir poetik oxşatma yaradır:

Zəhmət çəkmə, can həkim!
Kəsə bilməzsən qanı,
Get dinc aylaş yerində
Qanın bir ucu burda,
bir ucusa ordadır.
- Bakı küçələrində!

Lefortovo şe'rləri içərisində konkret hadisələrlə bağlı nümunələr də az deyil. Ancaq hər hansı şe'rində şair, ümumiləşdirmələr aparır, konkret bir hadisədə böyük hadisələrin əks-ədasını tapır. Məsələn, kameradakı adi gəzintidə şair böyük mə'nalar axtarır:

Kamerada gəzirəm, kameramız kiçik, dar,
Yumruq boyda kalbimdə kainatlar, dünyalar.
Qoy parləsın, çatlasın acığından düşmənim.
İstanbul ləhcəsində yazılır şe'rim mənim.

"Razılıq, narazılıq" şe'rində yenə şair düşüncələrə dalır, dəmir qəfəsdə də olub-keçənləri xatırlayır:

Bakının ortasında sərxoş soldatları gör,
Ataş açandan sonra qəh-qəh çəkibən gülür.
Oğlu Əfqanıstanda vurulmuş Zərifənin,
Qardaşının qolları zəncirli Arifənin
Göz yaşları bağrının
Alovuna tökülür.
Dışınəcən silahlı qəsbkarlar önündə
Silahsız vətənin gör nə gündədir, nə gündə.

Hətta zindanda da şair mübarizəyə inam hissini, azadlığa qovuşmaq həsrətini itirmir, həmişə nikbin olmağa çalışır, bu əqidə, bu inam heç vaxt onu tərk etmir, çünki Vətənə dönəcəyinə əmindir:

Səni qucasıyam doğma türk elim,
Məni vüsal günü, o gün yaşadır.

Gözümdə bir damla yaş olsa, bilin,
Dünyanın birinci sevinc yaşdır,
Məni vüsəl günü, o gün yaşadır!

Zindanda olanda şair Vətənə xəyanət edən, belə dar
gündə yalnız öz mənafeyini düşünən kreslo aşıqlarını,
vəzifə dəllallarını, satqınları və şərəfsizləri nifrətlə
xatırlayır:

Sənin gözlərinin lap önündə
Sənin vətəninə ayaqladılar.
Dahilər qəbrini döndərər heçə,
Ölüb itəninə ayaqladılar.
Yerinə zəncirli it bağladılar
Cıqırın çıxdımı bəri bircə yol?

Şairin məhbəsdə yazdığı poeziya nümunələri içərisində
"Əlvida, Azərbaycan" poeması xüsusi yer tutur. Bu
poemada şair zindandan kənarda çox-çox illər Azərbaycanın
istiqlal savaşı uğrunda mübarizələrindən tutmuş
1988-ci il hadisələrini, sonra 20 yanvar qırğını xatırlayır,
xalq hərəkatının Azərbaycanda oyatdığı intibahdan, Sovet
imperiyasının bununla razılaşmayıb min fitnə-fəsadla
qırğın törətməsini ayrı-ayrı xatırlamalarda poeziya dilinə
çevirir. Lakin hadisələr Azərbaycan həddlərini də aşır,
rus əsgərlərinin Əfqanıstanda, Macarıstanda, Çexoslova-
kiyada törətdiyi fəlakətlər bircə-bircə göz önünə gətirilir.
Burada qəm, kədər, qüdsə gətirən məqamlar da var,
poemada tez-tez səslənən bayatılar da bu həzinliyi
gücləndirir. Ancaq əsər nikbin bir sonluqla bitir:

Mən o zülmətdən qara kor heykəli yıxmamış,
Cahanda son fətehin axırına çıxmamış,
Getməyəcəm aləmdən,
İldırım döncəm.
Bir gün son qəsbkarın
Peysərində söncəm!

Məhbəsdən Bakıya gətirilərkən (5 oktyabr 1990) yolda,
dustaq vaqonunda yazdığı "Bakıya doğru" şe'rinə isə
bu sevinc hissi bizi də sirayət edir:

Şad xəbər! Muştuluq! Doğmaca ələ
Gör necə həsrətlə gəlirəm, Bakım!
Nəfəssiz qəfəsə salınsaq belə,
Qataram, sür'ətlə gəlirəm, Bakım!
Bizimdir son zəfər... Əmin ol, əmin,
Uca tut başını, ərisin qəmin,
Bütün kainatın, bütün aləmin
Azadlıq taxtısən, bilirəm, Bakım!

Ümumiyyətlə, Lefortovoda yazdığı şe'rlər təkcə
X.Rzanın yaradıcılığında deyil, çağdaş Azərbaycan
poeziyasında siyasi lirikanın ən dəyərli nümunələri hesab
olunmalıdır. Bu silsilədən olan şe'rlərin hamısını bir
sözə səciyyələndirməli olsaq, bircə adın üzərində
dayanırıq: VƏTƏN! Müstəqillik arzusu, azadlıq və
istiqlal duyğusu da bu sözün qanadında pərvazlanır:

Yalnız anam-bacım, qardaşım deyil,
Vətənim - əbədi səadətimdir.
Min-min övladının biridir Xəlil
Vətənsiz ihiqat-üçqat yetimdir,
Vətənim - əbədi səadətimdir.

Xəlil Rzanın həyat yoldaşı Firəngiz xanıma, oğlu
Təbrizə həsr elədiyi şe'rlərdə də şəxsi, məhrəm hisslərdən
daha çox, Vətən duyğusu nəzərə çarpır.

Qorxma, mən sarsılmaz dağ qalasıyam,
Min-min ölüm gələ... sağ qalasıyam,
Sabah azad olub hayqırısayam:
- Canım, ey Azadlıq, can Firəngizim!

Şair özünü bu mübarizədə həm də ona görə xoşbəxt
sayır ki, onun övladları da, ömür-gün yoldaşı Firəngiz
xanım da eyni amalı həyat ideali seçmişlər.

Nümunə göstərdin övladlarına:
- Atan kibi ol!
Nümunə göstərdin bütün cahana:
-Xəlil kibi ol!

Mən sənə və'd etdim ağ gün, səadət
Heç vaxt soruşmadın: - Və'din bəs hanı?
Cahanda ən böyük səadət bildin,
Birgə udduğumuz təmiz havanı.

... Ürəyindən hətta giley də keçmir?
-Sənin və'd etdiyin səadət bumu?
Sən mənim bəxtimə göylərdən enmiş
İlahi bir gəlin, mələk bir qadın.
Neçə qüsurların bircəsini də
Heç yerdə, heç və'də üzə vurmadın.

E'dam meydanında sıxılma, sönmə,
İlgəyi boynuma salsə öz əlin,
Bəşər qarşısında üzü ağam mən,
Bəs sənin qarşında?
Solğun gözəlmi?!

Bəli, millət özünü o zaman xoşbəxt sayı bilər ki,
onun bu cür qeyrətli oğulları olsun. Ürəyi Vətən eşqi
ilə çırpınan övladları müqəddəs əməl uğrunda mübari-
zədən çəkinməsin.

Şair hələ 1977-ci ildə yazdığı "Oğlum Təbrizə" şe'rinə
balaca övladına üz tutur:

Qoy sənə doğulan günəş deyim ki,
Nurunla açılan al səhərim mən.
Yeddi il yol gələn, a mənim ilkim,
Gəldiyin yollara gül düzərim mən.

İllər keçdi, Xəlil Rza kimi yurdsevər bir şairin evində
elə onun kimi gözəl bir oğul yetişdi. Ali məktəbi
bitirdikdən sonra Təbriz Xəlilbəyli könüllü olaraq
Qarabağ uğrunda döyüşlərdə iştirak etdi və qəhrəman-
casına həlak oldu. Ölümündən sonra o, "Azərbaycanın
milli qəhrəmanı" adına layiq görüldü. Bütün Azərbaycan
xalqı o zaman şairə başsağlığı verirdi. Ata qəlbini
ağrıları isə sonralar neçə-neçə şe'rə çevriləcəkdi:

Varım, yoxum, cismim, canım
Təbrizimi itirmişəm.
Bağ-bağcamı, gülşənimi,
nərgizimi itirmişəm.
Yetim qalan bir dalğayam,
dənizimi itirmişəm.
Dürdanəmi, yeganəmi, əzizimi itirmişəm.
İtirmişəm başım üstə
kəhkəşanı, çilçirəği,
Qaytar mənim çırağımı,
Odər yurdu, od torpağı,
Başım, beynim tüstülənir,
Varlığımda kədər, tələş
Gözlərimdə ildırımır
damla-damla axan qan yaş.
Mən yenidən doğulmasam,
daşam, inan, qupquru daş,
Təqətim ol, qeyrətim ol,
Qoy dirçəlim yavaş-yavaş.
Sənsən həsrət gözlərimin
həm qarası, həm də ağı,
Qaytar mənim qüdrətimi,
Odər yurdu, od torpağı!
And içirəm Təbrizimin
günəş boyda məzarına,
Dünən solan, bu gün bir də
çiçəkləyən gülzarına.
And içirəm ilk gəlinim
Sevincimin ah-zarına,
Göz yaşından xal-xal olmuş
alayıq qollarına,
And içirəm Xocalının qapadılmış
yollarına,
Yaprağında insan qanı... xınalanmış
kollarına,
Daş gəmirib qum yeyəcək yurduma göz dikən
yağı

Ucal, yüksəl, Odər yurdu, sən ey haqqın
ağ bayrağı!

Qaytar mənim çırağımı,
Odlar yurdu, od torpağı.

Ata üçün, valideyn üçün oğul itkisinin nə olduğu hamıya mə'lumdur. Lakin vətən yolunda şəhid olan oğulla şair fəxr edirdi, bu qəhrəmanlıq ondakı mübarizə əzmini daha da artırırdı:

And olsun Araza, balam Təbrizə,
Bir an susmayacaq bu mübarizə.
Heç bir düşmənimə, hətta özümə
Zərrəcə güzəştə getməyəcəyəm.

Belə də oldu, Xəlil Rza qalan ömrünü də mübarizəylə, haqq səsinə ucaltmaqla başa vurdu. Onun ölümü qəhrəman bir şairin ölümü kimi unudulmadı.

X.Rza yaradıcılığının mühüm bir qismini onun bədii tərcümələri təşkil edir. Onun bu sahədəki fəaliyyətinin miqyasını ölçmək sadəcə qeyri-mümkündür. Diqqət edin, o, kimləri tərcümə etmişdir?

Rus ədəbiyyatından: A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, İ.Selvinski ("Babək" mənzum dramı), Y.Yevtuşenko, R.Rojdestvenski ("XXX əsrə məktub" poeması).

Ukrayna ədəbiyyatından: T.Şevçenko, İ.Franko, M.Rılski.

Belorus ədəbiyyatından: P.Brovka, Maksim Tank.

Gürcü ədəbiyyatından: İ.Abaşidze, S.Çikovani.

Yunan ədəbiyyatından: Tasos Livaditis, Aleksis Parnis.

Macar ədəbiyyatından: Şandor Petefi, Atilla Yojef.

Bolqar poeziyasından: Penço Slovekov, Bojidar Bojilov.

Cex poeziyasından: V.Nezval, V.Zavada, M.Florian.

Yuqoslav poeziyasından: V.Nazor, B.Radiçeviç, D.Maksimoviç.

Alman poeziyasından: V.Gete, H.Heyne, L.Frank.

Fransız poeziyasından: Pol Elyuar, Lui Araqon.

İtaliya poeziyasından: F.Petrarka.

Litva poeziyasından: E.Mejelaytis.

İngilis ədəbiyyatından: Vilyam Şekspir, Bayron.

İran poeziyasından: H.Şirazi, İrəc Mirzə, Arif Qəzvini, Fərruxi Yəzdi, Pərvin E'tisami, Jalə, Nadir Nadirpur və s.

Türk poeziyasından: Namiq Kamal, Tofiq Fikrət, Mehmed Akif, Nəcib Fazil Qısakürək, Nazim Hikmət və s.

Hind poeziyasından: Məhəmməd İqbal.

Çili poeziyasından: Pablo Neruda.

Kuba şairlərindən: Nikolas Gilyean, Manuel Luna.

Filippin poeziyasından: Xose Risal.

Özbək poeziyasından: Səkkaki, Nəvai, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Çolpan, Qafur Qulam, Aybək, Həmid Alımcın, Zülfüyyə, Həmid Qulam, Məqsud Şeyxzadə, Əsqər Muxtar, Abdulla Arif və s.

Qazax şairlərindən: Əbdülkərim Əhməd, Oljas Süleyman (Oljas Süleymenov).

Kırım türklərinin poeziyasından: Aşıq Ömər, Bəkir Çobanzadə.

Tatar poeziyasından: A.Tukay, Musa Cəlil.

Bundan başqa X.Rza öz müstəqil olaraq fars dilini öyrənmiş, dahi Nizaminin "Sirlər xəzinəsi" və "Şərəfnamə" poemalarından müəyyən parçaları, qəzəl və qəsidələrini, Xaqaninin "Təhfətül-İraqeyn" əsərindən bir hissəni, Saib Təbrizinin qəzəllərini, Şəhriyarın bəzi şe'rlərini dilimizə çevirmişdir. Şair, həmçinin türkmən və özbək dillərini də müstəqil öyrənmiş, bu da ona orijinala birbaşa müraciət etməyə imkan yaratmışdır.

Xəlil Rza necə mütərcim idi? Bədii tərcümə ilə yaxından məşğul olan şair Abbas Abdulla yazır: "Yaradıcılıq yollarında cəsarətlə addımlayan Xəlil Rza öhdəsinə götürdüyü ağır və məs'uliyyətli işin öhdəsindən gələ bilmişdirmi? Davasız-şavasız demək olar ki, gəlmişdir, həm də çox böyük əngəlləri aradan qaldırmaq əzmi, güclü iradə bahasına! Birinci topluda (söhbət

"Qardaşlıq çələngi"ndən gedir - Y.A.) onun işi nisbətən asan idi: ruscadan, özbəkcdən, tatarcadan, türkməncədən, həmçinin balkarca və qazaxcadan tərcümə edərkən, bu dillərə yaxından bələd olduğu üçün o, birbaşa orijinala üz tuturdu. Yeni topluda onun bu imkanları xeyli azalmışdır. Türkiyə və İran poeziyası, həmçinin əfqan poeziyası çıxılırsa, buradakı şe'r nümunələrinin çoxunu Xəlil Rza orijinaldan deyil, ruscadan çevirmişdir. Məgər fransızcanı bilmədən Pol Elyuarı, italyancanı bilmədən Salvadore Qvazimodanı, ispancanı öyrənmədən Nikolas Gilyeni orijinala yaraşan bədii yüksəklikdə səsləndirmək mümkündürmü? Əlbəttə, çox çətin. Lakin bu çətinliyi aradan qaldırmağa yardım edən incə bir cəhətə diqqət yetirməliyik. Şair nəfəsinin alovu, ümumən istə'dad çox şeyin öhdəsindən gələ bilər deyiblər. Xəlil Rza təcrübəli və qüdrətli yaradıcıdır. 30 illik sənətkarlıq təcrübəsindən o, yaxşı bilir ki, bədii tərcümə estetik hadisəyə çevrilə bilməyibsə, uğursuzdur. Bu halda onun hətta orijinala uyğun olub-olmamasının da ciddi əhəmiyyəti yoxdur. Bunu nəzərdən qaçırmayan Xəlil Rza seçir, oxuyub öyrəndiyi şe'rlərdən eləsini seçir ki, Azərbaycan oxucusunun bədii-estetik tələblərinə az-çox cavab verməyə qadir olsun, ən başlıcası tərcüməçinin ilham qaynağına çevrilə bilsin." (A.Abdulla."Dünyaya pəncərə açan əl". X.Rzanın "Dünyaya pəncərə" toplusuna ("Maarif", 1984) yazılan ön söz).

Xəlil Rzanın tərcüməçilik fəaliyyətinin zirvəsi qədim özbək ədəbiyyatının şah əsəri Yusif Balasaqunlunun "Qutatqu bilik" ("Xoşbəxtlik gətirən elm") poemasıdır.

Bilikle ucalır insan binadan,
Öz başını yeyir biliksiz adam

aforizim ilə başlayan bu böyük əsər şairin tərcümə əsərinə orijinal əsər kimi yanaşdığını, zəhmətsevərliyini sübut edir. Bu əsəri X.Rza ölümündən bir neçə gün əvvəl tamamlamışdır. "Qutatqu-bilik" XI əsr yadigarı, türkdili xalqların ilk poemasıdır. Ölümündən bir ay əvvəl 22 may 1994-cü ildə yazdığı "İlk möhtəşəm

abidəmiz" adlı məqaləsində bu poema ilə bağlı tərcümə işindən söz açır, qeyd edir ki, "Qutatqu-bilik" poeması türk xalqlarının "dil xüsusiyyətlərini, bədii təfəkkür gücünü öz aynasında göstərən birinci möhtəşəm ədəbi abidəsidir. Bir xalqın deyil, bütün türkdilli ulusların orta q sərvətidir və çox güman ki, həmin dövrdə, yə'ni Qaraxanlılar deyilən türk sülaləsinin əzəmətli dövlət kimi çiçəkləndiyi çağlarında həmin dövlətin himayəsində yaşayanların və ədəbi dili bilənlərin hamısı üçün anlaşıqlı olmuşdur". Türk dövlətinin çiçəklənməsi üçün belə bir əsərin yaranması zəruri imiş, çünki dastanın ümumi ruhundan bəlli olduğu kimi türk xalqları özünün renessans çağlarını yaşayırdı.

Poema "Dövlət quruluşu, dövlət necə olmalıdır?", "Dövlət başçısı hansı kefiyyətlərə malik olmalıdır?", "Dövlət başçısıyla rəiyyət, cəmiyyətlə fərd arasında münasibət necə qurulmalıdır?", "Ayrı-ayrı təbəqə və zümrələrin əxlaqı, dünyagörüşü, borcu, məsuliyyət dərəcəsi, allah və bəndə qarşısında vəzifələri nədən ibarətdir?" kimi suallara cavab vermək üçün yazılmışdır.

Y.Balasaqunlunun dahiliyi orasındadır ki, o, həmin ehtiyacı hamıdan əvvəl duymuş, böyük idrak gücünü, aşır-daşan ilhamını "Qutatqu-bilik" üstündə kökləmiş, demək olar ki, öz dövrünün ensiklopediyası adlana biləcək möhtəşəm bir ədəbi abidə yaratmışdır. Poemadakı dil saflığı, ərəb, fars sözlərinin, yabançı kəlmələrin çox nadir hallarda, yalnız zərurət duyulduqda işlənməsi onu göstərir ki, Y.Balasaqunlu türk dillərinin mahir bilicisi, cəfakeşi və mətin qoruyucusudur.

Poemanı oxuyanda müəllifin bilik dairəsinin, dünya-görüşünün genişliyi səni heyrətə gətirir. O,dövrünün bütün elimlərini - tarix, coğrafiya, astronomiya, ilahiyyat və s. elimləri kamil bilirmiş. "Qur'an" onun üçün müqəddəs abidəymiş.

Y.Balasaqunlu təxminən 1019-1020-ci illərdə anadan olmuş, bu əsəri 50 yaşında qələmə almağa başlamış, 18 aya tamamlamışdır. Poema qısa müddətdə geniş şöhrət qazanmış, çinlilər onu "məmləkətin ədəbi aynası", iranlılar

"türkün şahnaməsi" adlandırmışlar. Müəllif əsəri Kaşğara - xaqan dərgahına, Qaraxanın hüsuruna erməğan aparmış, xaqandan təşəkkür almış və haciblik (vəzirlik) rütbəsi qazanmışdır.

Poema türk bədii təfəkkürünün əbədi və əvəzsiz heykəlidir. Poemadakı dörd qəhrəman müəllifin ideyasını təcəssüm etdirir. Gündoğdu - ədalətin, Aydoğdu - bəxtin və dövlətin, Ögdülmüş (əqlə yetmiş) əqlin və zəkanın, Ozqurmuş (oyanmış) - qənaətin timsalıdır.

Əsər XV əsrin I yarısında elmə mə'lum olmuş, miladın 1434-cü ilində Heratda poemanın Həsən Qara Sayib (Şəms) tərəfindən uyğur yazısı ilə köçürülmüş nüsxəsi Türkiyənin Tokat şəhərinə göndərilmiş, burada isə 1474-cü ildə Əbdülrəzaq Şeyxzadəyə erməğan vermək üçün İstanbulla gətirilmişdir. Məşhur tarixçi və şərqşünas Hammer Purqştal onu satın almış, Vyana saray kitabxanasına vermişdir.

Təxminən 350 il sonra, 1823-cü ildə fransız şərqşünası Yaulbert Amedest tərəfindən əsər barədə ilk jurnal məqaləsi çap olunmuşdur. 1870-ci ildə məşhur macar alimi Vamberi poemanın böyük bir hissəsini almancaya çevirmiş və həm türk, həm də alman dilində çap etdirmişdir.

1896-cı ildə poemanın ərəb əlifbası ilə köçürülmüş ikinci nüsxəsi Qahirədə tapılmışdır. 1913-cü ildə şərqşünas Vəlizadə Fərqanədə poemanın ərəb əlifbası ilə yazılan nüsxəsindən elm aləminə xəbər vermişdir. Rus alimlərindən Radlov, Malov və b. da poema ilə məşğul olmuşlar. Türk alimi Fuad Köprülü, Özbək alimi Fütərat və başqaları poema haqqında qiymətli fikirlər söyləmiş, xüsusən poemanın onbirlik hecanın 5-6 bölgüsündə yazıldığını demişlər. Həcib Asim, A.Sə'di bu fikri qəbul edirlər. Təkcə F.Köprülü poemanın əruzun "Şahnamə" vəznində yazıldığını iddia etmişdir.

Buradakı vəzn qüsurları isə türk əruzunun hələ bəllərləşməməsi ilə əlaqədar idi. X.Rza poemanın həm heca, həm də əruza uyar misraları barədə yazır ki, çox güman, əsər doğrudan da Şahnamə əruzunda nəzərdə

tutulmuş, ancaq işin gedişində türk təfəkkür tərzinin öz xüsusiyyətləri, öz tələbləri bu qəlibi dağıtmış, necə deyirlər, doğmalıq ögeylik ilə çulğaşmışdır.

Onu da qeyd edək ki, şair bu poemanı tərcümə etdiyini deyil, Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırdığını deyir. O, yazır: "... Olduqca qədim tarixə və zəngin ədəbi gələnlərə malik türk ədəbiyyatı böyük universal başər mədəniyyətinin üzvi bir hissəsidir. Tamı və hissəni layiqincə öyrənmək və arasındakı dialektik əlaqələri açmaq borcumuzdur. Bu zərurəti aydın dərk etdiyim üçün "Qutatqu biliyi" çağdaş Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırmağı lazım bildim" ("Günay" qəzeti, 30 iyul, 1994).

Tərcümədən gətirdiyimiz bir neçə misra X.Rzanın poetik istə'dadını bir daha təsdiq edir:

Kişi söz gücünə hökmdar olur,
Söz qədri bilməyən bir gün xar olur.

Biliksiz insanlar baxar kordu, kor.
Bilik dəryasından bir az pay götür.

İnsan ölüb gedir, fəqət söz qalır,
Söz ölüm üstündə qələbə çalır.

Kişini dünyada ucaldan da söz,
Xar edən, alçaldan, qocaldan da söz.

Ağız qapısında söz adlı arslan,
Səni parçalayar, cilovlamasan.

İnsan ölüb getdi, uyğuya daldı,
Dünyada söz adlı evladı qaldı.

Qızıl, gümüş qalsa məndən yadigar,
Sanma ki sözümə bərabər olar.

Həyatda ən böyük amalım ancaq,
Bilik sayəsində qalxıb ucalmaq.

X.Rzanın tərcümələrində də onun ehtiraslı şair ruhu, orijinalı dərinədən duyub ora öz ürəyinin hərarətini qata bilmək istə'dadı aydın nəzgərə çarpırdı. Hətta bu tərcümə əsərlərini oxuyanlar ilk baxışda onu orijinaldan seçməmişlər. Bu tərcümələrdən daha biri haqqında qısaca söz açaq.

1940-cı ildə yazılmış və ilk dəfə 1946-cı ildə "Sovetski pisatel" nəşriyyatı tərəfindən ayrıca kitab halında buraxılmış "Babək" faciəsi görkəmli rus şairi Selvinski yaradıcılığında maraqlı əsərlərindən biri hesab olunur. Şairin yaradıcılığında heç də təsadüfi tə'sir bağışlamayan bu əsər Selvinskiyə inadlı axtarışlarının məhsulu idi. X.Rza bu əsəri xüsusi bir ilhamla tərcümə etmişdir. Ölüm qabağı Babəkin oxuduğu nəğməni dinləyin:

Göndərdiyin sərin mehi
Nuş edirəm su yerinə.
Alqış sənin uzaqlardan
Əsən bahar yellərinə.
Başımda dağ çələngimsən,
Qızıl gülm, pələngimsən, Azərbaycan!
Var ol, yaşa nəsil-nəsil, Azərbaycan!

Sənin geniş ovcundadır
Taleyimin məğrur dağı.
Mənə elə qüvvət ver ki,
Sarsılmaıyım ölüm çağı.
Gözlərimə görünməsin
Axan qanım zərrə qədər.
Mən ah çəksəm, ufuldasam,
Bu dərd sənə ağır gələr.
Qüdrətimdən, cür'ətimsən.
Ölməzliyim, sərvətimdən, Azərbaycan!

* * *

Xəlil Rza həm də görkəmli alim idi, onun ədəbiyyatımızın müxtəlif problemləri ilə bağlı çoxlu

elmi-tənqidi məqalələri, "Məqsud Şeyxzadənin yaradıcılıq yolu" elmi monoqrafiyası bu sahədəki fəaliyyətini əks etdirir.

Tale elə gətirib ki, mən onun 1985-ci ildə müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyasının ("Məqsud Şeyxzadə poeziyası və Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin aktual problemləri") rəsmi opponenti olmuşam. O vaxt onun elmi işinə yüksək rə'y verərək yazmışdım: "Azərbaycan və özbək xalqlarının mədəniyyət tarixinə şanlı səhifələr yazmış görkəmli şair, dramaturq, alim və pedaqoq Məqsud Şeyxzadənin yaradıcılığı tədqiqatçıya ideya-estetik cəhətdən zəngin material verir. İlk əsərlərini, təbii ki, azərbaycanca yazmış, Daşkənd mühitinə düşdükdən (1928) sonra özbək mədəniyyətinin banilərindən birinə çevrilmiş M.Şeyxzadə haqqında yazılan tədqiqat əsərləri heç də az deyil. Özbək alimlərindən Azad Şərafətdinov, İzzət Sultanov, Vahid Zahidov, Toxtasın Cəlalov, Natan Mollayev, İbrahim Qafurov, Möhsün Zakirov, Əziz Qəyyumov, Mahmudəli Yunusov, Atrıq Abdullayev, Saləddin Mamacanov, Ülkər Alımcanova, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarından Abbas Zamanov, Mirzə İbrahimov, Pənəh Xəlilov və b.nin qələmindən çıxmış məqalə, kitab, xatirə, resenziya və elmi oçerklərdə şeyxzadəşünaslığın ayrı-ayrı mühüm problemləri bu və ya digər dərəcədə işıqlandırılmışdır. Bununla belə, həmin məsələ Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin aktual problemləri baxımından heç bir tədqiqatçı tərəfindən irəli sürülməmişdir. Buna görə, Xəlil Rzanın dissertasiyası ciddi elmi, nəzəri əhəmiyyətə malikdir.

Dissertasiya müəllifi öz qarşısına elmi həlli heç də asan olmayan böyük bir vəzifə qoyub: Şeyxzadə irsinin elmi mənzərəsini yaratmaq, Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin inkişafında və yeni məzmunla zənginləşməsində onun rolunu, mövqeyini göstərmək, poeziyasının milli özünəxaslığını, novator mahiyyətini, qardaş milli ədəbiyyatların əməkdaşlığı və qarşılıqlı tə'siri zəminində hansı estetik keyfiyyətlər qazandığını açıqlamaq bir sıra elmi məsələlərin həlli ilə bağlıdır.

Əsərin giriş hissəsində müəllif məsələnin elmi-nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirmiş və Şeyxzadəyə dair tənqidi ədəbiyyatın geniş icmalını vermişdir. Burada yuxarıda adı çəkilən alimlərin, habelə Şeyxzadə ilə bir sırada qələm çalmış, özbək sovet ədəbiyyatının inkişafına öz töhfəsini vermiş Aybək, Qafur Qulam, Həmid Alimcan, Mirtəmir Şöhrət kimi yaradıcıların müəyyən mülahizələri, şeyxzadəşünaslıq sahəsində xidmətləri ətraflı təhlil olunur.

"M.Şeyxzadə yaradıcılığının başlıca inkişaf təmayülləri" adlanan I fəsil altı bölmədən ibarətdir. 45 illik yaradıcılıq yolu keçən sənətkarın yaradıcılığının ayrı-ayrı mərhələləri, şair, alim və qüdrətli vətəndaş kimi yetkinləşməsi bu bölmələrdə layiqincə işıqlandırılmış, mükəmməl elmi bioqrafiyası yaradılmışdır. X.Rza şe'r, nəğmə, marş, nağıl, hekayə, gündəlik, rəsm, karikatura və xatirələrindən ibarət 112 əsəri əhatə edən "Şeyxzadə dəftəri"ni ilk dəfə tədqiqatə cəlb etmiş və onun Azərbaycan dilli yaradıcılığının bədii keyfiyyətlərini, estetik qaynaqlarını açıqlamışdır. Azərbaycandan ayrı düşdüyü halda özünü qərrib sanmayan, əksinə, varlığında azərbaycanlılığı yaşadan Şeyxzadənin Özbək ədəbiyyatı incəliklərini də mənimsəməsi, bir alim və şair kimi yüksəlməsi diqqət mərkəzində dayanır.

Bə'zən bizim ədəbiyyatşünaslıqda hər hansı sənətkarı milli zəmindən ayırmaq, bu və ya digər yaradıcı şəxsiyyətin az qala təqlidçisi kimi qələmə vermək halları olmuşdur. Bu tezi rədd edən dissertant mürəkkəb və çoxcəhətli yaradıcılıq prosesində bədii tə'sirin yalnız zəruri bir həlqə olduğunu, yardımçı vasitə kimi meydana çıxdığını irəli sürür. Milli ədəbiyyatların bir-birinə nüfuz etməsində, bir-birini zənginləşdirməsində bədii tərcümənin, o cümlədən, Şeyxzadə tərcümələrinin roluna yüksək qiymət verən dissertant bu nailiyyətlərin səbəblərini açıqlayır. Bəlli olur ki, Esxil, Hesiod, Nizami, Füzuli, Rustaveli, Bayron, Şevçenko, Gete, Şekspir, Məhdimqulu, Lermontov, Səməd Vurğun, Tixonov, Rəsul Rza, Nazim Hikmət kimi yaradıcıların qələmindən çıxmış bir sıra

nümunələri özbəklərin bədii sərvətinə çevirmiş M.Şeyxzadə bu sahədə misilsiz xidmətlər göstərmişdir.

Diqqətəlayiq cəhətlərdən biri budur ki, X.Rza heç vaxt Şeyxzadənin yaradıcılığını idealizə etmir, yeri gəldikcə bə'zi şe'rlərindəki şüarçılığı, ritorikanı qeyd edir.

Dissertasiyanın "M.Şeyxzadə yaradıcılığında Azərbaycan-özbək ədəbi ən'ənələri" adlanan II fəslə sübut edir ki, X.Rza hər iki mədəniyyətin çoxəsrlik tarixini, ən başlıca inkişaf qanunauyğunluqlarını, özünəməxsusluğunu və həm də oxşar cəhətlərini diqqətlə öyrənmişdir. Öz elmi sanbalı ilə seçilən bu fəsil müəllifin orijinal mühakimələri ilə zəngindir. Xəlil Rza klassik ədəbiyyatda və sovet poeziyasında gözəllik, ülviyyət, qəhrəmanlıq, fəc'ilik və komizm kateqoriyalarının necə təzahür etdiyini, bu sahədə Azərbaycan və özbək şe'ri ən'ənələrinin Şeyxzadə yaradıcılığında hansı yeni keyfiyyətlərlə zənginləşdiyini incədən-incəyə şərh edir.

Mənim fikrimcə, X.Rzaya qədər heç kəs Azərbaycanda və Özbəkistanda Şeyxzadə yaradıcılığını bu səviyyədə nəzəri aspektdə elmi təhlildən keçirməmişdir. Müəllifin incə şe'rşünaslığı, estetik duyumu "Cəlaləddin Mənqubərdi", "Mirzə Ulugbəy" kimi monumental əsərlərin bədii təhlilində xüsusi bir qüvvətlə meydana çıxır. Dissertant sübut edir ki, bu yüksək sənət əsərlərində Azərbaycan yaxud özbək ədəbiyyatının birçə ən'ənəsi deyil, bir sıra ən'ənələri küll halında qaynayıb qarışır, sənətkarın novatorluq kəşfləri ilə birləşərək yeni çalarlarda üzə çıxır. Məsələn, "Mirzə Ulugbəy" pyesində fəc'ilik, qəhrəmanlıq, gözəllik kateqoriyalarının xüsusi bədii qüvvətlə təzahür etdiyinin şahidi oluruq. Bəlli olur ki, fəc'iliyin mə'nasını nəzəriyyəçi-alim kimi düzgün dərk etməsi dramaturq Şeyxzadəyə "Mirzə Ulugbəy" üzərində işləyərkən çox kömək etmişdir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə Şeyxzadə əsərlərinin azərbaycancaya tərcüməsi, dil və sənətkarlıq məsələlərinə həsr olunmuşdur. Burada müəllif sübut etməyə çalışır ki, bədii tərcümədə əsas me'yar heç də linqvistik

nəzəriyyə tərəfdarlarının iddia etdikləri kimi, "dilliyunluğu" deyil, orijinaldakı dəruni səsin, mə'nəvi qüvvətin, şairliyin tərcümədə yenidən kəşf olunmasıdır. Dissertant hər dəfə öz fikrini əsaslandırarkən Azərbaycan və özbək ədəbiyyatında ən yaxşı poetik təcrübə nümunələrinə üz tutur. Orijinalı düzgün oxuya bilmək, oradakı gerçəkliyi, milli özünəxaslığı anlamaq və yenidən canlandırmaq, müəllifin üslubunu düzgün müəyyənləşdirmək kimi zəruri məsələləri ön plana çəkir.

Son fəslin "Özbəkədən azərbaycana tərcümənin elmi prinsipləri", "Sətri tərcüməyə arxalanmaq olarmı?", "Elmi-filoloji əmək - bədii tərcümənin başlıca şərtlərindəndir" bölmələrini oxuyanda aydınlaşır ki, Şeyxzadə irsini azərbaycanlı oxucularına çatdırarlardan bir çoxu məs'ulyyət hissini itirmiş, elmi-filoloji əməkdən boyun qaçırmış, "Cəlaləddin Mənkəberdi", "Mirzə Ulugbəy", "Daşkəndnamə" kimi bədii abidələri bərbad hala salmışlar.

Dissertasiyanın "Nəticə" bölməsində Azərbaycan və özbək ədəbiyyatının M.Şeyxzadədən sonrakı mərhələsinə qiymət verilir, milli ədəbiyyatların tənləşməsi prosesinə xidmət edən amillər və buna əngəl törədən səbəblər göstərilir. X.Rza bəşər taleyi üçün narahatçılığın, insana həssas münasibətin, dünya və zaman qarşısında şəxsi məs'ulyyət hissini qüvvətlənməsini, daxili təlatümün, psixologizmin və dramatizmin artmasını müasir mərhələdə milli ədəbiyyatları bir-birinə daha da yaxınlaşdıran bədii dominantların əsası hesab edir, "çiçəklənmə vasitəsilə yaxınlaşma, yaxınlaşma vasitəsilə çiçəklənmə" zərurətini əsas götürərək müasir ədəbi inkişafın baş yönünü müəyyənləşdirir.

X.Rzanın doktorluq dissertasiyası yalnız M.Şeyxzadə haqqında deyil, ümumən Azərbaycan və özbək ədəbiyyatı haqqında yeni sözdür. Bütünlükdə bu əsər M.Şeyxzadəni dar ayaqda bağrına basan özbək xalqına böyük cavab kimi səslənən Azərbaycan təşəkkürnaməsidir".

Bu rəyi 12 iyun 1985-ci ildə yazmışam və indi çox sevinirəm ki, böyük şairimizin elmi işi barədə ürəyimdən keçənləri ifadə edə bilmişəm.

Bundan sonra biz bir-birimizə daha da yaxın olduq, tez-tez məktublaşırdıq. Milli-azadlıq hərəkatı gücləndiyi dövrdə Bakıda və Naxçıvanda dəfələrlə söhbətlərimiz olmuşdur. Xəstələnəndə ona baş çəkməyi özümün mə'nəvi borcum hesab edirdim. 1993-cü ildə hər ikimiz eyni xəstəxanada müalicə olunurduq. Yenicə çapdan çıxmış "Ayla günəş arasında" şe'rlər kitabını bu avtoqrafla mənə bağışladı: "Gözəl insan Yavuz Axundlu kişiye, planetimizə Ədalət, Rəşadət, Nazimə kimi gözəl övladlar vermiş Validə xanıma dost və əmi erməğanı. Xəlil Rza Ulutürk. Bakı, 8 mayıs, 1993".

Onun məktublarını, təbriklərini, kitablarını qiymətli bir xatirə kimi qoruyuram. 1994-cü ilin aprel-may aylarında yenə də birgə müalicə olunurduq. Palatalarımız qonşu idi. Şairin vəfalı ömür-gün yoldaşı Firəngiz xanım və mənim həyat yoldaşım Validə xanım bütün günü bir yerdə idilər. Mən operasiya olundum, ödəmü çıxardılar. Mayın axırlarında xəstəxanadan çıxdım. Üç həftə sonra - iyunun 22-də isə Xəlil Rza dünyasını dəyişdi.

Məşəqqətli həyat yolu, mübarizənin mə'nəvi çətinlikləri, xəyanət, satqınlıq X.Rzanı mə'yus edir, kədərlandırirdi. Lakin o, yenə də öz əməlindən peşman deyildi. "Ömrüm" (1983) şe'rinə oxuyuruq:

Mənim gözlərimdə qəm görmək olar,
Mənim gözlərimdə nəm görmək olar.
Ancaq peşmanlıqdan bir kölgə, bir iz
Heç vaxt gözlərimdə görməyəcəksiz.

Şair öz andına sadıq qalmışdır. Yə'ni mübarizlik şairin ömrünün sonunadək davam etmişdir. Şair ölümə yaxınlaşdıqca ürəyindəkiləri xalqına çatdırmaq üçün daha çox yazıb yaratmaq istəyir. X.Rza bir şe'rinə yazmışdı:

İşlər böylə getsə, böylə getməsin,
Getsə bu gedişi boğacağam mən.

Bütün Azərbaycan övladlarını
Öz kişi bətnimdən doğacağam mən.

Bu gün Xəlil Rza ruhunu varlığında gəzdirən, onun poeziyasını əziz tutan gənclərimiz çoxdur. Təkcə gənclərimiz yox, onu tanıyan və tanımayan müxtəlif nəslin nümayəndələri Xəlil Rzanın xatirəsini ehtiramla yad edirlər. Xəlil Rza ölümündən cəmi bir gün əvvəl "Gənclik ön cərgədə olmalıdır" vəsiyyət-məktubunda Azərbaycan gəncliyinin türk xalqının şanlı tarixinə məhəbbət ruhunda tərbiyə olunmasını vacib sanır və yazırdı: Gənclik "...Azərbaycan türk məniyi tarixinə öz müqəddəs töhfəsini verə bilsin. Mən arzu edirəm ki, bu gənclik torpaqları iki yerə yox, bəlkə iyirmi yerə parçalanmış məmləkətimizin mə'nən, ruhən parçalanmadığını, bütöv qalmağa qadir olduğunu, Xiyabani və cavidlərimizin ölməz ruhu üzərində yetişdiyimizi sübut etsin".

Şair həmçinin 17 iyunda redaksiyaya göndərirdi "Zülmün qudurduğu yer" şe'rinə yazırdı:

Haçan dağılacaq bəs bu cinayət tələsi?
Onlar basıb yeyirlər humanitar yardımı.
Çadırlı yetimlərin, çadırsız yetimlərin
qabağını, ardını
Kəsin bizə yardımı.
...Bu yoğun zəliləri nazik boğazımızdan
Açmaq üçün tələsin, çatın dada, tələsin!
Əvvəl-əvvəl tələsin, açın boğazımızdan
Xal-xal qırılanları,
Ermənidən də nəcins,
Ermənidən də xəbis,
Ermənidən də iyrənc
Gürzələşən canları.
Qalstuklu, takımlı
Dik gəzən ilanları...
Azərbaycanı lüm-lüm basıb yemək deyilmi
Onların planları?

Bu onu göstərir ki, Xəlil Rza ömrünün son anlarına qədər Vətəninin, xalqının taleyini düşünmüşdür.
Şair qısa, lakin mə'nalı ömür yolu yaşamışdır.

Həmişə yürüşdəyəm, mənzil uzaq,
yol kəsə,
Qarşıma dağ da çıxsə,
aşaram bir nəfəsə
Qartal könlüm sığışmır
cahan adlı qəfəsə,
Dəniz çıxsə qarşıma
üzərəm bir nəfəsə.

Ona görə də şair özünə ölməzlik qazanmışdır:

Əgər bir gün şəhid olsam,
Sanma eşqim önəsidir.
Yer kürəsi qanlı meydan -
Xəlil Rza sinəsidir.

1996-1997-ci illər

MƏMMƏD ARAZ (1933)

"Mənə elə gəlir ki, əsl sənətkarın qocalığa doğru gedən yolu - ucalığa doğru gedən yoldur. Əsl sənət "öz oxuna meylli" deyil. Doğrudur, o da Yer kürəsi kimi fırlanır. Zamanın başına, zamanların başına fırlanır. Ancaq rəngini itirmir, mövsümi küləklərə məhəl qoymur. Öz əsrinin, öz zamanının geyimində gələcəyə qonaq gedir, hətta bəzən çox yeni dəblərə "dərzilik" də eləyir". Bu sətirin müəllifi Azərbaycanın xalq şairi, dövrümüzün qüdrətli söz bəhədri Məmməd Arazdır. Onun sənət və sənətkar ölməzliyi barədə söylədiyi bu fikirləri heç bir düzəlişə ehtiyac olmadan M.Arazın özü və sənəti haqqında da demək mümkündür. Çağdaş Azərbaycan poeziyasında M.Arazın öz yeri, öz ucalığı var. Şe'rində də, həyatda olduğu kimi, çox küləklər əsib, çox sular axıb, müxtəlif üslublar, fərdiyyətlər bir-birini əvəz edib, lakin M.Araz poeziyası həmişə öz zirvə sakitliyini və ucalığını saxlayıb. Professor Yaşar Qarayev yazır: "İnsan ucalıqdan yığılanda da ucalıq öz yerində qalır. Son altı ildə son dərəcədə çox hallarda biz ucalıqdan yığıldıq. Lakin Məmməd Araz poeziyası hətta ən ağır hallarda da ucalığın bir parçası olaraq qaldı" (Y.Qarayev. Yaddaş poeziyası. V.Yusiflinin "Məmməd Araz dünyası" kitabına müqəddimə, "Şur" nəşriyyatı, 1994, səh.6).

HƏYATI: Məmməd İnfil oğlu İbrahimov (Məmməd Araz 1933-cü il oktyabrın 14-də Naxçıvan MR Şahbuz rayonunun Nurs adlı gözəl dağ kəndində dünyaya gəlmişdir. Məmmədin atası İnfil kişi ömrü boyu əsl torpaq adamı olub, anası isə (Cahan) sadə bir qadın idi. Sonralar M.Araz həm atasını, həm də anasını öz şe'r və poemalarının qəhrəmanına çevirəcək, onlardan məhəbbətlə söz açacaqdır. "Atamın kitabı" poemasında Ata obrazı ilə atasına, "Anamdan yadigar nəğmələr" silsiləsində isə anasına poetik heykəl ucaldacaqdı.

1940-cı ildən kənd məktəbinə - I sinifə qəbul olunan Məmmədin uşaqlıq illəri o qədər də fərəhli keçməmişdir. Bir tərəfdən müharibə dövrünün ağrı-acıları, digər tərəfdən 1945-ci ildə atası İnfil kişinin siyasi motivlərə görə həbs olunub Sibirə sürgün edilməsi ailəsi üçün də, kiçik Məmməd üçün də böyük dərd idi. Buna baxmayaraq o, təhsilini yarımçıq qoymamış, orta məktəbi bitirmişdir. 1950-ci ildə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun coğrafiya fakültəsinə qəbul olunan Məmməd 1954-cü ildə ali təhsilini başa vuraraq iki ildən artıq doğma kəndində müəllimlik etmişdir. 1957-ci ildə Bakıya köçərək mətbuat sahəsində çalışmışdır.

1958-ci ildə M.Araz tələbəlik illərindən tanış olduğu Gülxanımla evlənir. 1959-cu ildə qızı İradə, 1961-ci ildə isə Şəlalə dünyaya gəlir.

Daha mükəmməl təhsil almaq üçün M.Araz 1959-1961-ci illərdə Moskvada Ali ədəbiyyat kurslarında oxumuşdur.

1961-ci ildən yenə də mətbuat sahəsində fəaliyyətini davam etdirmişdir. "Maarif" nəşriyyatında redaktor, Azərnəşrdə bədii ədəbiyyat şöbəsinin müdiri, "Ulduz" jurnalının məs'ul katibi, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti baş redaktorunun müavini işləmişdir. 1972-ci ildə "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində redaktor müavini işləyərkən onu haqsız olaraq işdən çıxarırlar, səbəbi bu olur ki, Nəriman Nərimanovun hələ açılmamış abidəsinin şəkli qəzetdə çap olunmuşdu. Yeri gəlmişkən, xatırladaq ki, bu məsələ Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının partiya iclasında müzakirə edilmiş, M.Arazı şair Tofiq Bayramdan başqa heç kəs müdafiə etməmişdir. Bu hadisə ona ciddi mə'nəvi-psixoloji tə'sir göstərmiş, şair ağır sarsıntılara düçar olmuş, xəstəlik tapmışdır. Bir müddət işsiz qaldıqdan sonra o, yenidən Azərnəşrdə işləmiş, 1974-cü ildən isə "Azərbaycan təbiəti" jurnalının baş redaktoru vəzifəsində çalışmaqdadır. Eyni zamanda 1971-81-ci illərdə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında poeziya bölməsinə rəhbərlik etmişdir.

İyirmi ilə yaxındır ki, M.Araz xəstəlikdən əzab çəkir, bunun üçün o, Türkiyədə və Almaniyada müalicə olunmuş, lakin bu müalicələrin bir o qədər də səmərəsi olmamışdır. Ağır xəstəlik Məmməd Arazın həyat və poeziya eşqini söndürə bilməmişdir.

YARADICIĞI. Məmməd Araz ədəbi yaradıcılığa hələ orta məktəbdə oxuyarkən başlamışdır. "Məmməd Araz dünyası" kitabında bu barədə oxuyuruq: "Gələcək şairin şe'rə, ədəbiyyata marağı, qəlbində söz həvəsinin göyerməsi özünün dediyinə görə, anasının cəhrəsindən başlayır: "Aşiq şe'rləri", "Aşiq Ələsgər" kitablarındakı qoşmalar oxunar, anası bu qoşmaların havasına uyğun əlçimin ucunu iyə ilişdirər, cəhrənin tutacağını tovlayar, dastan dünyasının qapısı cəhrənin səsinə uyğun cırhacırla açılardı. Anasının bayatıları, ağılları, həmçinin aşiq şe'rinin, dastanların tə'siri təbii ki, gələcəyin şairini söz çıxırına gətirib çıxaracaqdı. Doqquzuncu sinifdə oxuyarkən sinif yoldaşlarından kiminsə qoltuğunda Səməd Vurğunun "İstiqlal təranəsi" kitabını görür, maraqlanıb baxır və gözüne dəyən ilk şe'r "Dilican dərəsi" olur:

Yenə gördüm səni Dilcan dərəsi,
Yadıma çox köhnə zamanlar gəlir.
Ömür dedikləri bir karvan yolu,
Nə canlar gedərək, nə canlar gəlir.

Bu şe'r gələcək şairin ürəyində ilk poeziya odunu sö'lələndirir, özünün dediyi kimi, elə bil, bundan sonra milyon illərcə beləcə duran lal-dinməz dağları, dərələri ayrı cür görür. İlk dəfə ədəbiyyat müəllimi Fərman Tağıyevin rəhbərliyi ilə çıxan məktəb divar qəzetində baharı vəsf eləyən şe'ri çap olunur. "O gün gecəsi olmayan və heç vaxt olmayacaq bir gün idi. O gün bütün sevinc və həyəcanımı büküb əbədi ünvana - Günəşə göndərmişəm. Hər səhər tezdən Günəş üfüqdən boylananda o günü görürəm" deyir şair". (V.Yusifli. Məmməd Araz dünyası. "Şur" nəşriyyatı, Bakı, 1994, səh.18).

Şairin bacısı Məryəm İnfil qızının "Məmməd Arazı düşünərkən" adlı kiçik xatirəsində də bu barədə maraqlı qeydlərə təsadüf edirik. Bu yazıda Məmmədin ilk şe'rlərindən də nümunələr verilmişdir. Kənd Şahbuzda orta təhsilini davam etdirən gənc Məmməd yataq yerlərinin soyuq olmasını belə qələmə almışdı:

Fevralda yağanda belə çoxlu qar,
Bizim yataq yeri çox soyuq olar.
Nifrət oxuyarıq biz də o qara,
Vurarıq köksündən ölümcül yara,
Yaramı biz deyil, bahar vuracaq,
Qışın yollarında tələ quracaq.
Bahar günəşində biz də durmadan
Çalışıb-çalışıb verrik imtahan.
Məktəbi qurtarıb gedək şəhərə,
Hörmət bəsləyirik müəllimlərə.

Həmin xatirədə M.Arazın ilk nakam məhəbbətindən doğan bir sevgi şe'ri də xatırlanır:

Nə deyim, nə deyim sevdiiyım qıza,
Yazdığım məktubu cırıb deyirlər.
Çatdırın fikrimi o insafsıza,
Günahsız könümü qırıb deyirlər.

Əlbəttə, misal gətirilən bu nəzm parçaları poeziya baxımından zəifdir, lakin elə bu misralardakı səmimiyyət ədəbiyyata sonsuz bir məhəbbətdən xəbər verirdi. Bu məhəbbət isə sonralar əbədi oldu. Poeziya gənc Məmmədin həyat idealına çevrildi.

Ali məktəbdə oxuduğu illərdə M.Araz İsmayıl Şıxlının rəhbərlik etdiyi ədəbiyyat dərəcəyində fəal iştirak edir. Sonralar, M.Araz məşhur bir şair kimi tanınanda İ.Şıxlı yazacaq: "O zaman "Sən gəldin" və "Yanın işıqlarım" adlı şe'rlərini oxudun. Yadımdadır, sıxılırdın... Amma şe'rini oxuyandan sonra hiss etdim ki, yaxşıya zaval yoxdur" ("Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 26 fevral 1980).

Əllinci illərin əvvəllərində M.Araz Yazıçılar İttifaqında müntəzəm keçirilən "Gənclər günü"ndə də fəal iştirak

edirdi. Bu illərdə yazdığı 42 misralıq bir şe'rinə oxuyuruq:

Payız axşamıdır, hava xoş, təmiz,
Ötür sahilləri yenə göy dəniz.
Bə'zən də zamanın xoş nəfəsi tək,
Arabir üzünə toxunur külək.
Sizin arxanızda böyük bir diyar -
Sülhün bayraqları Sovetlər durub!
Yanın işıqlarım, yanın vüqarla!
Yurdumun nur saçan min iftixarla!

"Yanın, işıqlarım" adlı bu şe'r 1952-ci ildə "İnqilab və mədəniyyət" jurnalının 5-ci nömrəsində çap olunmuşdur. Bu, şairin ilk mətbu əsəri idi.

1954-cü ildə şairin API-nin buraxılış gecəsində oxuduğu "Ayrılıq" şe'ri də maraqla qarşılandı. Şahbuzda müəllim işlədiyi iki ildə də "Bulaq başında", "O baxışlar", "Qonşu gəlini" və s. şe'rlərini qələmə alır.

M.Arazın ilk şe'rlər kitabı "Sevgi nəğməsi" 1959-cu ildə çap olunmuşdur. Bundan sonra nəşr edilən "Üç oğul anası", "Mən səni taparam", "Araz axır" kitablarını da şairin yaradıcılığının axtarış dövrü kimi səciyyələndirənlər haqlıdırlar. Daha sonrakı illərdə M.Arazın "Anamdan yadigar nəğmələr" (1966), "Ömür karvanı" (1967), "Qanadlı qayalar", (1973), "Atamın kitabı" (1974), "Aylarım, illərim"(1979), "Dünya sənin, dünya mənim"(1983), "Daş harayı" (1992) və s. kitabları çap olunmuşdur ki, bunlar da onun yaradıcılıqda ildən-ilə, kitabdan-kitaba poetik inkişafından xəbər verir.

Məmməd Araz müntəzəm olaraq publisistika ilə də məşğul olmuşdur. Onun publisistik yaradıcılığında çox ciddi ictimai-siyasi problemlər öz əksini tapmışdır. Bu publisistik məqalələr 1975-ci ildə çapdan çıxmış "Həyatın və sözün rəngləri" kitabında toplanmışdır.

M.Araz həm də gözəl tərcüməçidir. Şairin özü tərcümə yaradıcılığı barədə yazır. "Dünya ədəbiyyatından, rus və digər xalqların klassik və müasir ədəbiyyatından xeyli tərcümələr eləmişəm. Az qala öz yazılarımin yarısı

qədər. Bunlardan müstəqil kitablar da var, müxtəlif topluslara daxil olanlar da. Lermontovu, Nekrasovu, Şevçenkonu, Abayı, Taqoru, Leonidzeni, Svetlovu, Vasilyevi, Nəneşvilini, Mixalkovu, Qaysın Quliyevi, Mustay Kərimi və b. sənətkarları azacıq da olsa duyub, dilimizdə danışdırma bilmişəmsə, bu da xoşbəxtliyin bir hissəsidir". 1988-ci ildə şairin "Ocaq başında" adlı tərcümə kitabı oxuculara çatdırıldı.

Məmməd Araz yaradıcılığı Azərbaycan xalqının poetik dünyasıdır. Bu poetik dünya özündə tarixi keçmişimizin ən şanlı səhifələrini, qəhrəmanlıq duyğularını, mübarizə əzmini, mə'nəvi aləmini əks etdirir. Əgər standart şəkildə, mövzular üzrə qruplaşdırsaq, M.Arazın həyatımızın hər hansı problemindən yan keçmədiyini, bir şair kimi dövrün, zamanın ağrı-acıları, sevinc və qəmləriylə yaşadığını görərik. Lakin onun yaradıcılığında dörd xətt daha çox diqqəti cəlb edir.

Birincisi - ata-ana məhəbbəti, ikincisi - vətən sevgisi, üçüncüsü - Azərbaycan təbiətinə vurğunluq, dördüncüsü - folklorla və klassik irsə bağlılıq...

İnsan üçün, sənətkar üçün ən böyük faciə kökdən, əcdaddan, xalqdan üz çevirməkdən başlayır. Ataya, anaya, bacı və qardaşa, dostla xəyanət də elə əslində xalqa, vətənə, kökə xəyanət kimi bir şeydir.

Şairin həyatında ilk itki anası ilə bağlı olmuşdur. Şairin yazdığına görə anası Cahan onun həyatında çox böyük rol oynamışdır. Anasının heç bir yazı savadı yox idi, ancaq sinəsi bayatılarla, ağıllarla doluydu. M.Arazın şair olmasında da anasının bu bayatılarının, cəhrə üstə oxuduğu mahnıların müstəsna rolunu danmaq qeyri-mümkündür. Anasının vəfatından sonra yazdığı "Anamdan yadigar nəğmələr" silsiləsi də onun ən gözəl şe'rlərindəndir.

Daha gəlməyəcək ananın səsi,
Mənə də taleyin yumruğu dəydi.
Düzü açığıma gəlir: bə'zisi
Soruşur mərhumun yaşı neçəydi?

-Bilmirəm... düşmüşdü saçlarına dən...
...Dolaşır sualla, cavab başımda.
-Ana kədərini yaşmıdır ölçən?
Ana itirmişəm ana yaşında.

Tənqidçi Vaqif Yusifli bu şe'r haqqında yazır: "Bu şe'r XX əsrin hecasında yazılıb, lakin bütün çalarları ilə köklərə bağlıdır, ana kədəri; ana duyğusu bütün klassik poeziyamızda, xalq şe'rində ayrıca bir silsilədir, hətta A.Səhhət şe'rində Vətən timsalı kimi ümumiləşdirilir. Vətəni itirmək, Vətəni sevməmək Ana itkisi və İnsani hisslərin itkisi kimi dərk olunur. Ancaq M.Araz ana itkisini, ana kədərini bütün klassik poeziyada və xalq şe'rində görünməyən bir obrazda təqdim edir: Ana kədərini yaşmıdır ölçən, Ana itirmişəm ana yaşında" (V.Yusifli. Məmməd Araz dünyası. səh.36).

Anasının ölümündən sonra öz doğma kəndinə üz tutan şairin keçirdiyi psixoloji hisslər də təbiidir:

Necə yad görürəm doğma yerləri,
İlk dəfə qarşıma çıxmadı anam.
İlk dəfə anamsız açdım səhəri,
İlk dəfə anamsız düşəcək axşam.

Uyuşa bilmirəm kəndimizə ta,
Başqa nəğməlidir bulaqlar indi.
Sanki mən tərəfə əyilmir hətta,
Mənsiz çırpılmayan budaqlar indi.

"Atamın kitabı" poeması da M.Arazın atasına, atasının timsalında doğma vətənə məhəbbətinin poetik təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər. Poema çapdan çıxandan az sonra Xalq şairi Rəsul Rza yazmışdır: "Atamın kitabı" poeması yadda qalan, koloritli, orijinal xarakterlər yaratmaq baxımından diqqəti cəlb edir. Həyat hadisəsini bilmək azdır. Onu poeziya predmeti etməyi bacarmaq lazımdır. "Atamın kitabı" poeması buna uğurlu bir misal ola bilər." (R.Rza. Duyğuların izi ilə. "Yazıçı", Bakı, 1990, səh. 315).

Bu poemada M.Araz Azərbaycan torpağının, onun yetirdiyi maddi sərvətlərin vəsfinə, tərənnümünə müəyyən səhifələr həsr etsə də, əsas diqqətini xalq mə'nəviyyatının təcəssümü olan Ata obrazına yönəldir.

O dağ ətəyində, o çay yanında
Bir qoca yaşayır-
Yüz yaşı tamam.
Onun ürəyində, onun qanında
Nə təltifə umu,
nə paya tamah.

Bəlkə də bir kəlmə duzlu söz istər,
Bəlkə də bir qəfil salama möhtac.
O heç nə istəməz,
Tək, süfrə üstə
Palçıq daxmasının qapısını aç.

Süz onu alından çənəsinə cən,
Qırıq arxlarını seyr elə bir-bir:
Sanki bu nizamı pozmağa qəsdən,
Ömür - tərsinə bir dırmıq çəkibdir.

Gecə çoban olub,
Gündüz biçinçi;
Növbə dəyişibdir çomaqla dəryaz.
Harda ikinciydi, harda birinci
Fərqi nə varmamış,
Fərqi nə varmaz.

Bir onu bilib ki, çöl də bir evdir,
Torpaq uşaq kimi ələ baxandır.
Özünü ata da, itə də sevdin,
Əl günəş,

qalan şey günəbaxandır.

Poemada Ata obrazı müdrik, dözümlü, ümumiləşmiş bir el ağsaqqalı kimi diqqəti cəlb edir. Şairin "Ağsaqqal" fəslində Ataların günəşlə, dağlarla müqayisə edilməsi,

onların "gözəgörünməyən Allah" adlandırılması əsərin ümumi ruhunu, pafosunu müəyyənləşdirir.

Məmməd Araz yaradıcılığında Vətən sevgisi də ata, ana sevgisi qədər ülvidir, müqəddəsdir. Hətta bunların sərhədini müəyyənləşdirmək çətindir. Onun yaradıcılığından Vətən məhəbbəti qırmızı xətlə keçir. Ancaq M.Arazın Vətən mövzulu şe'rlərində kimsəni təkrar etmək və təqlidə uymaq qətiyyəni müşahidə olunmur. Onun bu mövzuda yazdığı şe'rləri yüzlərlə başqa şe'rlərdən dərhal seçilir. Sabir Rüstəmxanlı yazır: "Məmməd Araz şe'ri bütün ruhu ilə Azərbaycan torpağına bağlıdır, onunla nəfəs alır. Adama elə gəlir ki, onun lirik qəhrəmanı üçün "Azərbaycan dünyasında" gizli nöqtə, açılmamış sirr yoxdur. Ona görə də onun səsi gur, inamlı, cəsarətli, sərrastdır." (S.Rüstəmxanlı. Məmməd Araz sözünün sehri. "Seçilmiş əsərləri" (Azərnaşr, 1986) kitabına ön söz, səh. 6).

Ana yurdum, hər daşına üz qoyum,
Hər dərəndə çaldığım saz yaşayır.

Bu misralar isə şairin Vətənlə bağlılığına ən bariz misaldır. Vaqif Yusifli haqlı olaraq yazır: "M.Arazın Vətən mövzulu şe'rlərini müəyyən bölgü üzrə qruplaşdırmaq olar, lakin bu, bir daha hansı bir sxeməyə riayət etmək deməkdir. Tutaq ki, Vətən haqqında yazılan ümumi, vəsf, tərənnüm xarakterli şe'rlər, Araz şe'rləri, tarixi keçmişimizlə bugünün qırılmaz bağlılığını əks etdirən şe'rlər, Vətən və şair "mən"ini açıqlayan şe'rlər və s. Yaxud, torpağa, təbiətə, onun gözəlliklərinə həsr olunan şe'rlərində də Vətən mövzusunun çalarlarını, şaxələrini görmək olar. Ancaq bu bölgüdən imtina edirik, çünki M.Araz şe'rinə Vətən birdir - torpaq birdir - Azərbaycan birdir. Odur ki, şairin Vətənə həsr etdiyi şe'rlərindən yox, Vətənə münasibətindən və məhəbbətindən söz açmaq daha önəmlidir" (V.Yusifli. Məmməd Araz dünyası. səh. 82).

Şairin Vətənə münasibətindən və məhəbbətindən söz açanda isə, ilk növbədə onun Arazla bağlı şe'rləri yada düşür.

Onun bir sıra şe'rləri, həmçinin "Araz axır" poeması, bu mövzudadır. Araz məhəbbətini şair belə ifadə edir:

Sudan çıxan balıq tək,
Öləm mən Arazsız.
Tayı itmiş ceyran tək,
Mələm mən Arazsız.
O, mənim mürəkkəbim,
Mən onun qələmiyəm.
O, mənim telli sazım,
Mən onun Dilqəmiyəm.

Şair, həm də Arazı xalqımızın mübarizə, döyüş rəmzi kimi mənalandırır:

O, Qıratın yalmanı,
Bozatin tərlidir.
Nənəmin ipəkliyi
Babamın sərtliyidir.

Araz onun şe'rlərindən həm də bir nisgil, ağrı kimi keçir:

Baxtım bir yazı qurumu deydi,
Taxtım iki əl qırımı deydi,
Gözümə bir Araz şırımı deydi,
Yüz Araz töküldü gözümdən mənim.

Araz həsrəti şairi bir an belə tərk etməmişdir. O, sonrakı şe'rlərində də bu həsrəti dilə gətirmişdir.

M.Araz sadəcə vətən torpağını tərənnüm etmir, onun qədrini bilməyi, onu qorumağı, ona tikilən yad gözlərə qarşı səfərbər olmağı da təlqin edir. Bunun üçün isə ilk növbədə əsl vətəndaş olmağı, vətənin taleyi ilə yaşamağı vacib keyfiyyət sayır.

Onda vətən sanar məni bir balaca vətən daşı,
Vətən daşı olmayandan olmaz ölkə vətəndaşı.

Bu misralar M.Araz poeziyasının mahiyyətini çox dəqiq ifadə edir.

Bəli! Ölkə vətəndaşı olmaq üçün vətənin daşı olmağı bacarmalısan. Hər şey buradan başlayır.

Hələ 1967-ci ildə şair yazırdı:

Nə qədər dünənim çay-çay içildi,
Dağım döyəcləndi, təpəm kiçildi.
Neçə kənd biçildi, şəhər biçildi,
Taylanıb daşındı düzümdən mənim.

"Qarabağ düzü", "Vətən torpağı" şe'rlərinin əsas qayəsi də Vətən torpağının ətrini, rayihəsini tərənnüm etməklə onu sevdirməkdir.

1968-ci ildə Yaltada yazmış olduğu "Vətən nəğməsi" şe'rindəki aşağıdakı misralar şairin tükənməz vətən məhəbbətindən xəbər verir:

Sən ey ana südüm, ey ana nəğməm,
Mən hara gedirəm, hara gedirəm.
Səni aparıram pasportum kimi.
Nəğmə arzum kimi, söz ordum kimi.

Belə şe'rlərdən biri də "Məndən ötdü, qardaşıma dəydi" adlanır. Bu şe'rdə Azərbaycanın başına gələn fəlakətlərdən biri - tarix boyu babalarımızın ümumi düşməinə qarşı mübarizədə dil tapa bilməmələri təəssüf hissilə bugünkü nəslə çatdırılır:

Məndən ötdü...
Bunu dedi Şəki xanı,
Bunu dedi Bakı xanı.
Bunu dedi İbrahim xan,
Fətəli xan, Kəlbəli xan.
"Qəza ötsün məndən" dedi,
Ötən kimi mən-mən dedi.
"Mən-mən" dedi bir ölkədə
Nə qədər xan.
Onlar "mən-mən" deyən yerdə
Sən olmadın, Azərbaycan!

Azərbaycanın parçalanması və tarixi məğlubiyyətləri də elə bu "mən-mən"lərdən başladı:

Məndən ötdü!
Qulağımdan getmir bu səs.
Zərbələri qardaşıma,
Sirdaşına ötürən kəs,
Elə bil ki, bax, bu gecə
Qulağımın dibindəcə
Xətənin süqutuna qəh-qəh çəkdi.
Sonra-sonra
Şəhərcən başına yüz qədəh çəkdi.
O qəh-qəhin dalğasından.
O məstliyin baş fırladan havasından
qopan daşdı -
Azərbaycan torpağında
Araz boyda sırım açdı.

Ancaq M.Arazın digər şe'rlərində Azərbaycan böyük iftixar və fərəh duyğusu ilə tərənnüm obyektinə çevrilir:

Azərbaycan - mayası nur, qayəsi nur ki...
Hər daşından alov dilli ox ola bilər.
Azərbaycan deyiləndə ayağa dur ki,
Füzulinin ürəyinə toxuna bilər.

M.Arazın Vətən mövzulu şe'rlərində daş, qaya, dağ kimi obrazlara tez-tez rast gəlirik. Bunlar da təsadüfi deyil. Professor İsa Həbibbəyli M.Araza həsr etdiyi "Haqqın var yaşamağa" adlı məqaləsində yazır: "Bizim fikrimizcə, daş detallı Məmməd Araz poeziyasında bütövlük, vətənə, torpağa bağlılıq, gərəkli olmaq, vətəndaşlıq mə'nalarını ifadə edir. Şair, hətta özünü də milli şe'rimizin "daş əsgəri" hesab edir. Məmməd Arazın qələmindən çıxmış və məşhur zərb-məsələ çevrilmiş "Vətən daşı olmayandan olmaz ölkə vətəndaşı" misraları daşla Vətən və vətəndaşlıq arasında bərabərlik işarəsi qoymağa gətirib çıxarmışdır. Sözü geniş mə'nasında Məmməd Araz özü də Vətən daşlarının vətəndaş tərənnümçüsüdür. Bu gün artıq e'tiraf etmək mümkündür ki, o, bənzərsiz ədəbi xidmətlərinə görə əbədiyyət qazanmaq mə'nasında "daş ayaqlı, daş əlli" bir insan - qaya obrazı səviyyəsinə yüksəlmişdir. İlk şe'r dəftəri sal

daşlar olan Məmməd Araz şe'rimizin ən möhtəşəm, uca və məğrur "vətən daşdır" (İ.Həbibbəyli. Haqqın var yaşamağa. "Qayalara yazılan səs" kitabına ön söz (Azərneşr, 1994), səh.3-4.)

Sal daşlar, sərt qayalar, uca dağlar, sərin çeşmələr, gur çaylar - Azərbaycan təbiətinin bu nadir gözəllikləri M.Araz poeziyasında xüsusi tərənnüm obyektinə çevrilmişdir. Təbiətin səsinə mütəmadi olaraq öz şe'rinin səsinə qatan M.Araz təbiətdən cəmiyyətə, cəmiyyətdən təbiətə boylanmış şairlərimizdənədir. Yaşar Qarayev yazır: "Lap uşaqlıqdan mehrini və meylini nəbatət elminə saldı, qələmi də bir pöhrə kimi çəməndən, çöldən, meşədən göyərdi, ədəbiyyat yox, coğrafiya fakültəsinə girdi. "Azərbaycan" yox, "Azərbaycan təbiəti" dərgisinə redaktor oldu! Poeziyada yeni təbii iqlimin - çağdaş ekoloji təfəkkürün ilk təməl daşlarını qoyanlardan biri Məmməd Araz oldu" (V.Yusiflinin "Məmməd Araz dünyası" kitabına ön söz, səh.4).

Qeyd edək ki, M.Araz poeziyasında təbiət daha çox insanla vəhdətdə götürülür. Təbiətə həssas münasibət, onun qayğısına qalmaq, onun taleyi barədə düşünmək... bütün bunlar onun şe'rlərində İnsan - Təbiət vəhdətini hiss etdirir. "Muğanın şikayəti" şe'rinə oxuyuruq:

Bu düzləri düz keçin,
Haraysız, səssiz keçin.
Şirvanda ov gəzməyin,
Mili tufəngsiz keçin.

Şairin bu çağırışı təsadüfi deyildi. Təbiətin nadir nüsxəsi olan ceyrana amansız münasibəti şair heç kəsə bağışlamır, bu, onun qəlbini ağrıdırdı.

Doğulduğu Nurs kəndinin də, seyrinə daldığı Göygölün də, Xəzərin də, adi bir qayanın da, daşın da M.Araz poeziyasında öz yeri var. Şair dağlardan çox yazıb, ancaq bunlar sadəcə olaraq tərənnüm xarakteri daşıyır.

Dağlar babalara vüqar veribdir,
Çaylar Bethovenə, Üzeyir bəyə
Simfoniya veribdir, qatar veribdir.

Şairin Vətən təbiətinin gözəlliklərini əks etdirən şe'rləri də az deyil: "İstisu lövhələri", "Dağlara qar düşdü", "Əlvida, dağlar" və s. Əlbəttə, belə gözəl şe'rlər Azərbaycan təbiətinə sönməz məhəbbətdən yarana bilərdi. Lakin onu da qeyd edək ki, bu şe'rlərdə də yenə insani hisslər, təbiətə sevgi ön plandadır, yəni şair, təbiətə öz səsinə qata bilir:

Bəlkə bu yerlərə bir də gəlmədim,
Duman, salamat qal, dağ, salamat qal,
Dəlincə su səpir yoxsa buludlar?
Leyсан, salamat qal, yağ, salamat qal!

Bu tipli şe'rlərdə nikbinliklə qəm çalarları vəhdətdədir:

Bulaq gördüm, uşaq kimi ərköyün,
Məni gəzər məndən qaçan ürkəyim,
Salamat qal bu dağlarda, ürəyim,
Salamat qal, salamat...

Məmməd Araz poeziyasında milli şe'rimizin çoxəsrlik ən'ənələrinə və folklorla bağlılıq xüsusilə aydın hiss olunur. "Dünənimi döşdən asan deyiləm, dünənime qəbir qazan deyiləm" misraları da elə bu fikri təsdiqləyir.

M.Araz bütün yaradıcılığı ilə klassik Azərbaycan poeziyasına, onun davamlı ən'ənələrinə bağlıdır. Bu bağlılığın kökləri ulu Nizamidən başlayır. Şair Nizami poeziyasını gah sonsuz üfükə, gah da bəşərin ən uca fikir dağına bənzədir:

Fikirdir yer üstə saralmaz zəmi,
Fikir quranı da fikir dağıdır.
Bu torpaq üstündə bitən Nizami
Bəşərin ən uca fikir dağıdır.

Hər külək ağzında bir səmtə varsam,
Açılmaz şe'rimin qızıl dan yeri.
Əgər yer üzündə Nizami varsa,
Fikir dartımıdır fırladan yeri.

Şair Nəsimiyə, Xətaiyə, Füzuliyə və digər klassiklərə də ya şe'r həsr etmiş, ya da onları ulu söz ustaları kimi şe'rlərində, poemalarında döən-döənə xatırlamışdır. Füzuliyə həsr olunmuş "Səba yeli" şe'ri böyük şairin şərəfinə yazılmış poetik nümunələr içərisində xüsusilə seçilir. Füzuli sənətinin ölməzliyi və şairin dühasına pərəstiş bu şe'rdə çox tə'sirli misralarla ifadə olunmuşdur:

Sözün sehrinə bax, qüdrətinə bax!
Bir heykələ döndüm öz yerimdə mən.
Beləcə bir misra deyəydim ancaq
Yüz il yazacağım əsərimdə mən.

Ömrü boyu Vətən naminə qılınc vuran, söz qoşan Şah İsmayıl Xətai də M.Arazın pərəstiş etdiyi şairlərdəndir. Ancaq M.Araz Xətaiyə daha çox milli qeyrət simvolu, milli qəhrəmanlıq rəmzi kimi şe'rə gətirir.

Mövzularım tükənəndə bilmirəm nədən
Xətəinin son nəğməsi yadıma düşür.

"Xətəinin son nəğməsi" bəlkə Çaldıran döyüşündəki uğursuz savaşıdır? Hər halda, şair "Xətəinin süqutuna qəh-qəh" çəkənləri də unutmur. Və M.Araz Xətaiyə öz dahi sələfi hesab edir:

Xətəinin qılıncını suvardım,
Məmməd Araz karandaşı göyərdi.

"Sözü ayaqlara atmadığından Özü vəzir oldu, sözü şah oldu" - bu misralar isə Azərbaycan şe'rinin başqa bir korifeyi - Molla Pənah Vaqifin ünvanıdır. Nikbin nəğməli, amma taleyi faciə ilə bitən Vaqifin... M.Araz poeziyasında ən çox anılan şairimiz isə XX əsrin qüdrətli satiriki Mirzə Ələkbər Sabirdir. Sabirə böyük məhəbbətini ifadə edən M.Araz yazır:

Sənət meydanında, söz meydanında,
Yüzümüz bir Sabir deyilik hələ.

Xatırladaq ki, M.Arazın ilk poemalarından biri - "Mən də insan oldum" (1962) Sabirə həsr olunmuşdur. Poemada Sabir sənəti belə qiymətləndirilir:

O, sənət aləmində
Xaqani fəlsəfəsi,
Nizami təfəkkürü,
Nəsimi cəsarəti,
Füzuli idrakının
Bir əldə
Yoğrulması deməkdir.
Onların da yenidən
Doğulması deməkdir.

"Dünyadan köçəndə qəlbində neçə dərd aparan"
Ə.Qəmküsar, sənət yolu "əbədiyyət qit'əsinə səfər yolu"
kimi mə'nalandırılan C.Cabbarlı, küləyə dönüb şair qapısını döyən Müşfiq və onun sənət varisi Əli Kərim... Belə neçə-neçə ünvanlar, adlar var M.Araz şe'rində. "Özü bir planet olan R.Rza" da M.Arazın şe'r dünyasında sönməz mayaklardan biridir.

Adı dillər əzbəri olan Səməd Vurğun isə M.Arazın daim məhəbbətlə yad etdiyi söz ustadıdır. "Qayalara yazılan səs" poeması da daxil olmaqla bir neçə şe'r Səməd Vurğuna həsr edilmişdir.

Səndən sonra
şe'rimizin xəritəsi təzələşib,
Ona yeni şe'r adlı
çox şəhərlər, kəndlər düşüb,
Yeni-yeni çaylar, çöllər, bəndlər düşüb,
Hələ tədqiq olunmamış dərdlər düşüb.
... Səndən sonra
Görüşlərin hərarəti sənsizləşib,
Ağsaqqallar səxavəti sənsizləşib!
Mən sormadım sənsizləşib daha nələr,
Axı niyə sənsizliyi gizlədələr!

Bu şe'rdə ("Səməd Vurğunla söhbət") Səməd Vurğunun vəfatından sonra şe'rimizin keçdiyi yollar və şairə

münasibət fonunda onun bənzərsizliyi e'tiraf olunur. O zaman bu şe'r bə'zi tənqidçilər tərəfindən birmə'nalı qarşılanmamışdı. Belə müləhizə yürüdüldü ki, guya bu şe'rdə S.Vurğun bütün poeziyaya qarşı qoyulur. Əslində, şe'rdə belə bir tendensiya yox idi.

M.Arazın S.Vurğun haqqında yazdığı şe'rlər, "Qayalara yazılan səs" poeması və həmçinin məqalələri sadəcə heyranlıq hissini ifadə etməklə qalmır. M.Araz həm də S.Vurğun şəxsiyyətində ona layiq olan ucalığı, böyüklüyü görür. Bunu yazmaq, yeni nəsillərə xatırlatmaq mütləq vacib və zəruridir. Məqalələrinin birində yazır: "Səməd Vurğun haqqında yazılanlar, təbiidir ki, ayrı-ayrılıqda onun böyüklüyünü göstərməyə qadir deyil. Vurğunşünaslıq indi yaranır. Bu səbirli zaman üçün 50 il nədir ki? Hələ neçə qələm sahibi bütün bu yazılanlara təzədən baxacaq, bə'zilərini kənara qoyacaq, bə'zilərini yeni nüfuz verəcək. Bu, tarixin görəcəyi işdir. Ancaq mən istədim bizim gözüümüzün qabağında, nə qədər ki, S.Vurğunun səsinə eşitmiş nəslin yadındadır, onun insani keyfiyyətlərindən, torpağa, xalqa bağlılığından, vətəndaş qayəsindən daha çox yazılsın" (M.Araz. S.Vurğun haqqında xatirə. "Ulduz" jurnalı, 1976 N 12, səh.40).

M. Arazın yaradıcılığının ilk illərində S.Vurğunun poeziyasından tə'sirləndiyi, onun poetik ruhunu öz əsərlərində yaşatdığını tədqiqatçılar haqlı olaraq qeyd edirlər.

Öncə qeyd etmişdik ki, M.Arazın şe'rə gəlməsində, sənətə məhəbbətində anasının cəhrə üstə oxuduğu bayatıların, ağıların böyük tə'siri olmuşdur. Sonralar o, bunu öz xatirələrində də vurğulamışdır.

Şairin folklorə münasibətini açıqlamaq üçün bir çox şe'rlərinin, ayrı-ayrı şe'rlərdə müəyyən misraların üzərində dayanmaq olar: ancaq bir-iki nümunə ilə kifayətlənəyik. "Atamın kitabı" poemasında şair bayatılara, holavarlara, atalar sözləri və məsəllərə, xalq deyimlərinə tez-tez müraciət edir.

Yeri-yeri, xışım yeri:
Yenir dağdan qışım, yeri.

Yazmaqdan hey yorulmadım-
Kağızımdı bu şum yeri.
Bu torpaq, pilə torpaq,
Dilini bilə topaq!
Torpağa gül tökmədin-
Dönəcək külə torpaq.
Bu dağlar, qoca dağlar,
Düşündə qoca dağlar,
Dağları tək görəndə
Tək qalmış qoca da ağlar.
Dağlar əyilməz, oğul!
Çəni döyülməz, oğul!
Özü dərd dağıdanın
Dərdi deyilməz, oğul!

Bu fakt onu göstərir ki, M.Araz xalq ədəbiyyatına dərin sevgisini özü belə nümunələr yaratmaqla sübut edir. Açıq deyək ki, onun elə qoşması, gəraylısı var ki, aşiq poeziyasında olan nümunələrdən ayırmaq çətinidir.

"Nənəmin kitabı" adlı bir şe'rində şairin folklor dünyasına bağlılığı, bu bağlılığın kökü, mənbəyi haqda söz açılır:

Durdu gözlərimdə ixtiyar nənəm,
Vüqarı dağ nənəm, saçı qar nənəm...
Onda nəğmə vardı, bayatı vardı,
Onda sevinc quşu, qəm atı vardı.
Onda dinləyirdim Zərniyarı da,
Valehi sızladan qəm-qubarı da.
Kitab Məcnun kimi ağlardı bə'zən,
Leylinin yasını saxlardı bə'zən.
Hünər dastanı da, sevinc sasi də,
Bə'zən söz üstündə titrəməsi də
Nənəmin qəlbindən qəlbimə doldu.
Məni şair edən o kitab oldu.

M.Arazın xalq ədəbiyyatına bağlılığını onun saza, ayrı-ayrı qədim musiqi alətlərinə, tanınmış el sənətkar-

larına həsr etdiyi şe'rlərdə də hiss edirik. Lakin onun Aşıq Ələsgərə, Aşıq Şəmşirə həsr elədiyi məqalələrindən yan keçmək olmaz. "Aşıq Ələsgər yüksəkliyi" məqaləsində oxuyuruq: "Ələsgər sazı, Ələsgər sözü Azərbaycan xalqı üçün bir əsrə yaxın böyük bir ədəbiyyat universiteti rolunu oynamışdır.

...Aşıq Ələsgər yaradıcılığında qədim Şərq poeziya məktəbindən, ən'ənədən gələn, ərəb-fars sözləri üstündə qurulan dil mürəkkəbliyi yoxdur. O, xalqın içindən çıxıb, xalq üçün yazıb, xalq üçün oxumuşdur." (M.Araz. Aşıq Ələsgər yüksəkliyi. "Ulduz" jurnalı, 1972 N5).

Aşıq Şəmşir haqqında yazdığı məqalədə də el sənətkarına, onun yaradıcılığına yüksək qiymət verilir: "Sözün yaşı, ilk dəfə ətraf mühitin daş qayasına yazılan el sözünün yaşı çox qədimdir.

Yəqin ki, çayların səsinə duymağa başlayandan, quşların nəğməsindən zövq almağa başlayandan insan qəlbi də oxumağa başlayıb.

Bizim dağlardan nərildəyib axan, qulaqla görünən, ürəklə görünən saz çayları var. Aşıq Şəmşir bu çaylardan birinin sahilində - Aşıq Qurban çayının Ələsgər dağından baş götürdüyü yerdə dünyaya göz açıb.

Təbiət ona istə'dadlı şair qəlbi, ustad aşiq barmaqları vermişdi. Bu istə'dad ona əbədi mənbələrə yaxın bir müstəqil duyğu qələmi yondu - özünün olası bir suayrıcı relyefi yaratdı" (M.Araz. Sözün yaşı, sazın yaşı. "Ulduz" jurnalı, 1973, N 5.)

Nəhayət, M.Araz yaradıcılığı ilə bağlı nəzərə çarpdığımız bu dörd mühüm xüsusiyyətin hamısını birləşdirən bir ümumi cəhət üzərində də dayanmağı lazım bilirik. Bu da müasirlikdir!

Müasirlik M.Araz poeziyasının cövhərini, mayasını, başlıca prinsipini təşkil edir. M.Araz hansı mövzuda yazırsa-yazsın, müasirlik tələbinə sadıq qahr, insanlara, cəmiyyətə, təbiətə müasir şair gözü ilə baxır. Bu baxımdan M.Arazın müasirlik problemi ilə bağlı fikir və mülahizələrini qısaca da olsa, nəzərdən keçirmək pis olmazdı.

Müasirlik nədir? İlk növbədə, həyat həqiqətlərinin yüksək bədii ifadəsi... "Poeziyanın əbədi qəhrəmanlarından biri həqiqətdir. Lakin həqiqət hələ poeziya deyil. Gərək bu həqiqət elə bir dildə danışsın ki, onu eşitmək istəyənin qulağını deşib boğazına tıxanmasın, beynini cırmaqlayıb ürəyində kirəcləşməsin. Bu dildə adiliklər fəlsəfi mətləblər donunda, fəlsəfi mətləblər isə bir böz daş çılpalığı kimi dərk edilə bilsin." (M.Araz. Sevgi yaşı və poeziya məhəbbəti. "Azərbaycan" jurnalı, 1969, N 6).

Yeni həmin məqalədə oxuyuruq: "Gəncliyin yaradıcılığında müasirliyə güclü meyl vardır. Onlar müasir mövzunu müasir adamların qəlbindən, hiss və düşüncə ələyindən keçirib sənət əsərinə çevirə bilirlər. Bə'zən də gözəndən salıb köhnəldirlər. Burada kimin nəyi görə bilməsi istə'dadı üzə çıxır. Poeziya o zaman yaranır ki, onun aydın predmeti və obyektı var, bunlara istə'dadın ağır fənəri yönəlib". Deməli, bədii yaradıcılıqda istə'dad da əsas şərtlərdən biridir. İstə'dadı böyük olan şair, yazıçı müasirliyi də yaxşı duya bilər.

M.Araz həqiqi müasirliklə yalançı müasirliyi də bir-birindən fərqləndirir: "Bə'zən müasirlik, intellekt pərdəsi altında atom fizikası, neokimya, raket texnikası və s. elmlərdən istilah alıb şe'rdə böyük hərflərlə yazanlar tapılır. Əslində, onların çoxu üzvi kimya ilə qeyri-üzvi kimyanın fərqi bilmir. Atomun parçalanması, neytron və protonların ayrılması və s. bunlar elmdə inqilabdır. Poeziyanın vəzifəsi bu ixtiralara hücum deyil, onların cəmiyyətə gətirdiyi tərəqqini, adamlarda oyatdığı sevinc və nigarəncilik hissini sənət dilində qələmə almaqdır" (yenə həmin məqalədə).

M.Araz hər hansı bir sənətkardan söz açırsa, bu əsas prinsipi - müasirliyi ön plana çəkir. Hətta klassiklərin yaradıcılığına da bu me'yarla yanaşır. Nəsimidən danışanda yazır: "İlk dəfə kim tərəfindən işləndiyi bəlkə də mə'lum olmayan müqayisə - "sənətkar-dünya" ifadəsi, deyəsən, heç vaxt köhnəlmir. Çünki bu "mə'lum dünya" öyrənildikcə sirrini dərinləşdirir, tədqiq olunduqca

tədqiqata ehtiyac artır. Sanki dünya hər dövr üçün yenidir; təbii olaraq bu yeniliyin öz "kəşfiyyatçıları" dünyaya gəlməlidir. Bu baxımdan "sən-dünya" ifadəsi Nəsimi ucalığı üçün necə də təzə səslənir. Nəsimi ümumbəşər bədii təfəkkürünün axtarış inadında tapılmış yeni işıq idi. Bu işığa böyük ən'ənəsi olan bir ədəbiyyat, xüsusilə Nizami idrakı qida vermişdi. İnsan qüruru Nəsimi idrakında orta əsrin boyu çatmayan bir ucalığa qaldırılır" (M.Araz. Nəsimi. "Bakı" qəzeti, 30 avqust 1973).

Məmməd Arazın öz yaradıcılığı da "hər dövr üçün" yeni olan, heç vaxt köhnəlməyən ədəbi hadisədir. Şairin elə şe'rləri var ki, 60-70-ci illərdə yazılmasına baxmayaraq, zamanın dəyişən küləklərinə təslim olmayıb. Bu baxımdan bəzi şe'rlərə müraciət edək.

"Professor Gülə məktub" şe'ri 1966-cı ildə yazılıb. 1979-cu ildə çapdan çıxan "Aylarım, illərim" kitabına həmin şe'r də daxil edilmişdi. Müəllif şe'rə kiçik bir əlavə ilə başlamışdı: "Şe'rini yazıldığı vaxtdan 15 il keçir. Bu müddət ərzində Xəzər dənizinin çirklənmədən qorunması üçün çox iş görülmüşdür. Heyf ki, bu şe'rini yazılmasına səbəb olan, Xəzər dənizinin tədqiqi, qorunması sahəsində çox iş görmüş görkəmli alim, professor Gül indi dünyada yoxdur".

Çox təəssüf ki, sonralar Xəzər dənizi yenə də çirklənməyə, ekoloji cəhətdən pozulmağa məruz qaldı. Buna görə də M.Arazın altmışıncı illərdə yazdığı həmin şe'r öz müasirliyini indi də hifz edir:

Xəzər Xəzər olandan
Sağılır qızıl inək kimi.
Sağır, sorub,
Sonra yorub
qısır inək kimi
Biz onu satmaq istəyirik.
Ölü dənizlər muzeyinə
Atmaq istəyirik.
Xəzərdən ağ balıq,

Şahmayı, uzunburun,
Siyənək qurtarır;
Qızılbalıq adlı
Çiyələk qurtarır.
Xəzərin taleyi
Biganəliyə yem olur.
Xəzərin taleyi
Kağızlar üstündə
Problem olur.
Xəzərdən sahilə
Qızıl dartırıq,
Güləb tökürük.
Sahildən Xəzərə
Zəhər axıdır,
Çirkab tökürük.

Belə misalların sayını artırmaq da olar.

M.Araz poeziyası öz fəlsəfi mündəricəsi ilə də seçilir. Şair dostu Fəmil Mehdimin yazdığı kimi, M.Araz fikir adamıdır. Bu, adi, səyyari fikir deyil, canlı, yaradıcı, fəal fikirdir. Onun yaradıcılığında ümumbəşəri ideyalar çox güclüdür. Poeziyamızın bütün tarixi boyu şairlərimiz dünya və bəşəriyyət haqqında, xeyir-şər haqqında fikirlər söyləmiş, təkcə məhdud məkan daxilində və konkret zaman kəsiyində deyil, bütün zamanlar üçün aktual səslənən həyati problemlərə öz münasibətlərini bildirmiş, insanlığa gözəl gələcəyin yollarını göstərmişlər. Bu baxımdan M.Araz poeziyası Nizami, Nəsimi, Füzuli, Cavid, Hadi, S.Vurğun, R.Rza, B.Vahabzadə poeziyası ilə səsleşməkdədir. Onun şe'rlərində fəlsəfi çalarlar hələ yaradıcılığının ilk illərindən diqqəti cəlb edirdi. "Qəbristanı gedən gəlin" şe'rinə diqqət yetirək.

Hara belə?
Qəbristanı?
Bu gedişin sonu varmı?
Bəs, həyata gətirdiyin o körpəcik günahkarmı?

... Axı həyat - öz evindən
Qəbristanə yol deyildir.

Həyat-ölüm mübarizəsi və bununla bağlı hisslər poeziyamızın yarandığı gündən əsas mövzulardan olmuşdur. 60-cı illərdə bu səpgili şe'rlər onun yaradıcılığında da tez-tez nəzərə çarpır. "İnsan monoloqu", "Düşüncələr", "Sabahın imtahanı", "Ömrüm, arzum" və s. şe'rlərdə insana, zamana fəlsəfi münasibət aydın hiss olunurdu.

70-80-ci illərdə M.Araz poeziyasında Dünya-İnsan problemi ön plana keçir. Dünyanın gəldi-gedərliyi, vəfasızlığı, həyatın əbədi olmaması, insanın isə öz əməlləri ilə tarixdə yaşaması, yüksək amallar uğrunda mübarizə aparması... İnsan-Dünya münasibətlərini bunlar tə'yin edir.

Bu get-gəllər bazarına dəvədi dünya,
Bu ömür-gün naxışına həvədi dünya,
Əbədiyə qəh-qəh çəkər əbədi dünya,
Dünya sənin,
Dünya mənim,
Dünya heç kimin.

Dünya ilə bağlı digər şe'rlərində şair, bütün bəşəri düşündürən suallara cavab axtarır:

Gedir yal davası, sümük davası,
Gedir vurhavurla çəpik davası.
Gedir milyonçunun qəpik davası,
Çürük fikirlərin çürük davası,
Dünya düzəlmir ki, düzəlmir, baba!

Hələ bu dünyanın qeyli-qalı çox,
Bilməm zəhəri çox, yoxsa balı çox.
Çox verdim özümə bu sualı, çox,
Ərzin nadanından ağsaqqalı çox,
Bəs niyə bu dünya düzəlmir, baba?

Şairin M.Müşfiqin xatirəsinə həsr etdiyi bir şe'ri də dünyamızın ağrı-acılarına fəlsəfi münasibət baxımından seçilir:

Çaydı, dəhnəsində xırsız əjdaha,
Gecəsi salamat çıxmaz sabaha,
İti bazarında atından baha -
Mən belə dünyanın nəyindən küssüm?

Bir gözü işıqlı, bir gözü buzdu,
Məkrli qadındı, gülçöhrə qızdı,
Həlimdi, kövrəkdi, sərti, quduzdu...
Mən belə dünyanın nəyindən küssüm?

Ayağı altına yastıq qoyanlar,
Başının altına qumbara qoydu.
Nadanlar dünyanı qumara qoydu.
Mən belə dünyanın nəyindən küssüm?

Lakin dünyanın belə çirkin işləri təbiətən nikbin olan şairi ruhdan sala bilmir.

Ömrümüzdən bir gül üzən dünyadı,
Dünya gözəl, dünya gözəl dünyadı.

Ona görə də şair xalqını zarımağa, yalvarmağa yox, mübarizəyə səsləyir:

Zarımağa ömür deyib ağlama,
Hər ölümə ölüm deyib ağlama,
Tale döyüb, haqlı döyüb, ağlama,
Bu da belə bir ömürdü, yaşadın.

Məmməd Arazın yaradıcılığında çağdaş Azərbaycanımızın ürəyində bir nisgilə dönmüş Qarabağ dərдинin yangısı bütövlükdə xalqın və vətənin taleyi üçün narahatlıq kimi diqqəti cəlb edir. Maraqlıdır ki, şair hələ 1971-ci ildə "Yer üzünün Qarabağ düzü" və "Qarabağ simfoniyası" adlı publisistik məqalələrində bu gözəl diyarın taleyinə öz münasibətini bildirmişdir. El-oba qeyrətinin sınağa çəkildiyi bir vaxtda M.Araz sənəti

vətəndaş harayının, müdrik ağsaqqal nəsihətinin poetik ifadəsinə çevrilmişdir.

Hələ 1970-ci ildə yazdığı şe'rlərindən birində Şuşanı "dağlar vüqarı", "dağlar gücü" adlandıran şair yazırdı:

Gecənin qoynunda yaşar
dağ-şəhər,
Fəzadan asılı
çılçıraq-şəhər.
Dağlar öz ovcunda
yandırır onu,
Ulduzlar qoynuna
qaldırır onu.
Bu dağlar - vüqarı, bu dağlar gücü
Bu gecə kəşf etdim
bir Şuşa bürcü...

Onun "Şuşanın dağları" şe'ri də bu gözəl şəhərin füsunkar təbiətinə həsr olunmuşdur. Sonrakı şe'rlərində şəhərin keşməkeşli keçmişindən söz açan şairin yeri gəldikcə gözlənilən faciələrdən qorunmaq üçün tövsiyələri də eşidilirdi. 1983-cü ildə yazılmış "Tarixçi alimə" şe'rinə oxuyuruq:

Dilimin ətrindən dili kallaşan,
Təzə dil axtaran dillərdən qorun.
Dünənki tarixi bu gündü daşa
Yamayb basdıran əllərdən qorun.

Tarixi saxtalaşdıran namərd qonşularımızın əsassız iddialarına vaxtilə layiqli cavab verilməməsi 1988-ci ildən bəri davam edən Qarabağ münaqişəsinə gətirən cığırılardan biri oldu. Torpaqlarımız düşmən əlinə keçdi, minlərlə igidimiz məhv oldu. Belə bir məqamda M.Araz poeziyasında Qarabağ probleminin səbəbləri və gedişi barədə vətəndaş ehtirası ilə qəlbindən süzülən qənaətlər daha kəskin şəkildə özünü göstərirdi.

90-cı illər M.Araz yaradıcılığının yeni bir mərhələsi kimi diqqəti cəlb edir. Bir çox şairlər qələmi yerə qoymağa üstünlük verdiyi bir vaxtda M.Araz yeni bir

şövgə qələmdən yapışdı. Azərbaycanda baş verən hadisələr onda poetik bir təpər oyatdı. M.Araz bu yeni şe'rləri ilə sübut etdi ki, məmləkətin belə bir çağında susmaq olmaz, xalqı mübarizəyə səsləmək, ondakı yatmış duyğuları oyatmaq lazımdır.

Qarabağ hadisələrində xalqımıza olan güclü təzyiqlər, sapı özümüzdən olan satqınların xəyanəti, dünyada təklənməyimizlə yanaşı, yurdun içində gedən parçalanma meylləri, şəərəfsizlik halları da şairin nəzərindən yayınmır:

Tanrım, məni tuş eləmə satqına, tuş,
O, millətin şöhrətini girov qonmuş,
Heç görmədim qan tökəni qandan doymuş,
Bu millətin dərd-səri min şaxədi.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, onun son şe'rlərində tez-tez tarixə müraciət olunur, buraxdığımız səhvlər xatırlanır, sanki müdrik bir ağsaqqalın öyüd-nəsihətini eşidirik. Ancaq bunlar təkcə öyüd-nəsihəti? Daha çox ittihamdır, təəssüfdür. Bu ittihamlar və təəssüflər isə bizdə mə'nəvi intibah duyğusu oyadır. Bəli, torpaqlarımızın bir hissəsi əldən gedib, minlərlə oğullarımız şəhid olub, bunun səbəblərini şair ilk növbədə, həddən artıq humanist olmağımızda, bəzən çox güzəştə getməyimizdə arayır:

Babam da beləcə, atam da belə,
Toruna düşənə güzəştə getdi,
Torundan qaçana güzəştə getdi,
O qədər güzəştə getdik, axırda
Torpağım dartındı ayağım altıda.

Qatıldığımız Qarabağ savaşında haqlı olduğumuz halda günahkar sayılmağımız da şairi çox düşündürür:

Tərəfsiz tərəfdə düz oldu düzlər,
Tərəfgir tərəfdə silah, qan-qada.

Başqa bir şe'rinə şair Qarabağ nisgilindən yaxa qurtara bilməməyimizin bir səbəbini də ziyalılarımızın,

zəka sahiblərinin biganəliyində, xalqın dərd-sərində
uzaqlaşmaqda görür:

Ziyasız olanlar ziyanı dandı,
Yox üzü qarası "qara kütlənin".
Bir az gec inandım, yaxşı inandım!
Dişləri pis kəsmir ağı kütlənin.

Lakin bu böhranlı hal tez də keçir. Şair bir daha
dərk edir ki, qarşıya çıxan çətinliklər xalqı qorxutmamalı,
onun döyüş əzminə təsir göstərməməlidir.

O, xalqın "ağlamaq", "sızlamaq" psixologiyası ilə heç
cür barışa bilmir. Əksinə, hətta məğlubiyyət də xalqın
döyüş ruhunu şövləndirməyə xidmət etməlidir. Bunun
üçün isə milli birlik, milli həmrəylik, bir-birini qorumaq
vacib şərtidir.

"Amandır, qoruyun birliyimizi" şe'rinə də bu qayə
əsas yer tutur:

Amandır, qoruyun bir-birinizi!
Döyüş nə ağıdır, nə də meyxana,
Ağlaşan qatlanır, -
Qatlanan sınar!
Beş gün əlimizə düşən meydana
Kürnəş bağlayanlar yığışmasınlar!

Ona görə də M.Araz poeziyasında xalqı mübarizəyə
çağırış ruhu çox güclüdür.

20 yanvar və Xocalı faciələrindən sonra yazılmış "Ata
millət, ana millət, ağlama" şe'rinə də vətəndaş
yanğısının miqyası ölçüyə gəlməzdir:

Bu döyüşdü - əzilən var, əzən var,
Ölüm hökmü qoltuğunda gəzən var.
Burda "Bizik", nə "mən" vardır,
nə "sən" var.
Yox, ağlama, ana millət, ağlama,
Qorxuram ki, sına millət, ağlama!
Hayqır, könül, bundan bəzər çağ hamı?
İnsan yanır, torpaq yanır, dağ yanır.

Bacım, indi ağlamağa vaxt hamı?
Qardaş deyib, yurddaş deyib, ağlama!
Ağlamanın yeri deyil, ağlama.

Bununla da kifayətlənməyən şair xalqı döyüşə, öz
müstəqilliyini qorumaq uğrunda mübarizəyə, yağı əlində
inləyən torpağını düşməndən azad etməyə çağırırdı:

Nə yatmısan, qoca vulkan, səninləyəm!
Ayağa dur, Azərbaycan, səninləyəm!
Səndən qeyri biz hər şeyi bölə billik,
...Bunu sənə zaman deyir,
Məzarından baş qaldıran baban deyir:
- Nər oğlu nər, səninləyəm!
Səninləyəm, silah tutan,
Külüng tutan, yaba tutan,
Kösöy tutan, nişanlı ər, səninləyəm!
...Bu, Şəhriyar haraydır,
Bu, Bəxtiyar haraydır:
Hamı sənə tufan yıxan,
Gürşad boğan
yurda oğul oğulların?
Qara Çoban, Dəli Domrul oğulların?
Çək sinənə - qayaları yamaq elə,
Haqq yolunu ayağına dolaq elə,
Bayrağı Xəzər boyda bayraq elə,
Enməzliyə qalxmış olan bayrağını!
Azərbaycan, Azərbaycan,
Azərbaycan bayrağını!
Ayağa dur, Azərbaycan!
Bunu bizə zaman deyir,
Məzarından baş qaldıran baban deyir.

Başqa bir şe'rinə oxuyuruq:

İndi bizim ölümə
çarpışan çağımızdı,
Ölümün boğazından
yapışan çağımızdı,

Ölümlə tərcümansız
Danışan çağımızdı,
Qılınc qap, Vətən oğlu,
Bizi Vətən çağırır!

1993-cü ildə yazılmış bir şe'rinə şairin yenə də xalqa milli birlik, həmrəylik, mübarizlik ruhu təlqin etdiyini görürük, çünki onun geri çəkilməyə, ruhdan düşməyə, bədbinliyə qapılmağa mə'nəvi haqqı yoxdur:

Mən dözmərəm,
Sən dözməzsən,
Biz dözmərik
Bu əzaba, bu dağa.
Adam oğlu,
Atam oğlu,
Azərbaycan,
Ayağa qalx, ayağa!

İstiqlal şairi Məmməd Araz haqqında bu öçerkimizdə biz qısaca da olsa onun poemaları haqqında söz açmaq istərdik.

M.Araz yeddi poema müəllifidir. Şairin ilk poeması "Üç oğul anası" 1957-ci ildə yazılmışdır. Poema lirik-epik səciyyəli olub müharibə illərində oğul yolu gözləyən bir ana intizarından söz açır. Gülsənəm qarının iztirabları fonunda biz müharibə dövrü analarının qəlb ağrıları ilə tanış oluruq.

"Araz axır" poemasında konkret bir hadisənin təmsalında müəllifin lirik duyğuları, düşüncələri ilə tanış oluruq. 1941-ci ildə Sovet Ordusu sıralarında Təbrizə gələn bir gənc burada bir qızı sevir, illər keçir, həmin qızın məhəbbətini daim ürəyində yaşadır. Həmişə də Araz baxır, dərini, nəsəgilini bununla ovudur. Şair ehyamla da olsa, iki gəncin - iki azərbaycanlının sevgisinə sədd çəkən bu tarixi ədalətsizliyi qəmçiləyir.

Üçüncü poeması olan "Mən də insan oldum" böyük şairimiz M.Ə.Sabirin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə yazılmışdır. Şair M.Ə.Sabirin təmsalında

onun sənətinin qüdrətini, bütün əsrlər üçün yaşarılığını nəzərə çarpdırır.

Dördüncü poema - "Paslı qılınc" epik-dramatik poemadır. Əsər cəmiyyətdə baş verən mə'nəvi-əxlaqi proseslərdən söz açır. Musaxan arvadını və iki uşağını atıb Gülsura adlı bir pozğun qadının fe'linə uymuşdur. Sənət eşqilə yaşayan rəssam ərini atandan sonra pullu Musaxanı seçən Gülsuranın iyrənc mə'nəviyyatını şair göz önündə canlandırıb, oxucuda ona qarşı hiddət oyadır. Poemada xalq hakimi obrazı da var. O, müəllifin müsbət idealını ifadə edir. Hakimin tə'sirilə Musaxan ayılır.

"Əsgər qəbri" poeması 1966-1968-ci illərdə yazılmışdır. Poema sırf lirik səciyyəlidir və səkkiz müstəqil parçadan ibarətdir. Şair hansı şəhərdə İbrahimov fəmilialı bir məzarla rastlaşır və təəssürat fonunda müharibənin törətdiyi fəlakətlər barədə söz açır.

M.Arazın ən yaxşı poeması isə "Atamın kitabı"dır. Bu poema haqqında öncə qısaca söz açmışdır. Ona görə də təfəssilə varmaq istəmirik. "Atamın kitabı" Azərbaycan torpağı, Azərbaycan təbiəti və Azərbaycan ağsaqqalı - Azərbaycan atası haqqında poetik sözdür. Bu poema M.Arazın bütün yaradıcılığına xas olan xəlqiliyi, vətəndaşlığı, yurd sevgisini bir daha nümayiş etdirir. Həm də bu təbiətin, bu torpağın və onun bəzəyi olan insanın təsviri ilə!

Sonuncusu - "Qayalara yazılan səs" poeması unudulmaz şairimiz Səməd Vurğunun əziz xatirəsinə həsr olunmuşdur. Xalqın S.Vurğuna sevgisi poemanın başlıca qayəsidir.

* * *

M.Araz şe'ri həm də novatorluğa çağırış ruhu ilə diqqəti cəlb edir:

Artır söz yığımı, artır çayır tək,
Hamı deyən olub, yazan olubdur,

"İlhama sarılmaq", qələm götürmək
Papiros çəkməkdən asan olubdur.

Nə düz deməmişən, düzünü de ki,
Bu torpaq ağartsın üzünü, de ki,
Dünyaya sonuncu sözünü de ki,
Ey qardaş qələmim, desəm, deməsəm,
Mən səni özümlə aparayıam.

Bu "qardaş qələmi" ilk növbədə şairin həyat salnaməsini yazmış, onun həm xoş, həm də kədərli günlərinin tərcümanı olmuşdur. Şair sevmədiyi, duymadığı mövzulara müraciət edə bilmirdi. Yazanda da ürəkdən yazırdı:

Ürəyimsiz kəlmə yazan deyiləm,
Nə qədər ki, öz əlimdi yazanım.

Başqa bir şe'rimdə isə oxuyuruq:

Söz gərək ox keçməz qayadan keçə,
Yoxdursa sözünün kəsəri yazma,
Özün sevməyincə, sevilməyincə
Özgədən məhəbbət əsəri yazma.

Burada sənətkar qarşısında duran vəzifələr öz ifadəsini lazımınca tapmışdır. M.Araz bütün yaradıcılığı boyu ancaq həqiqətə xidmət etmiş, bunu hər bir vətəndaş üçün, xüsusən sənətkar üçün başlıca keyfiyyət saymışdır:

Həqiqət sözüdür sözün allahı,
O, qala uçurdu, o, qala qurdu,
Gətir xatirinə Xətai şahı -
Qılınca hökmran, qələmə quldu.

Poeziya M.Arazın bütün varlığı, taleyi, sevinci və kədəridir. Aşağıdakı misralar təsadüfi deyilməmişdir:

Məni şe'rimdə gəz bir insan kimi,
Qəlbimdə nə varsa, ona demişəm.
Anadan-bacıdan gizlətdiyimi,
Kağızdan, qələmdən gizlətməmişəm.

Şair hələ sovet dövründə yazdığı bir şe'rində deyirdi:

Vəzifələri tərifləyən dilim yox,
Sənə qurban olum, oktyabr, şe'rim yox.

Doğrudan da onun yaradıcılığında bu səpgili şe'rlərə təsadüf edilmir. "Araz yadıma düşdü", "Qoruyun dünyanı", "Nobel mükafatı", "Azərbaycanım mənim" - həm şairin, həm də Azərbaycan poeziyasının təkamülündə yeni mə'nəvi iqlimin və tarixi mərhələnin, "hava və qan dəyişiminin" ədəbi məqamları və bədii sənədləri olan şe'rlər idilər (Y.Qarayev). Ədəbiyyatşünaslar haqlı olaraq M.Araz yaradıcılığını "İnam və məslək poeziyası" adlandırırlar. Lakin "İnam və məslək" yolunda qələmini süngüyə çevirən şair çox zaman haqsız hücumlara mə'ruz qalmışdır. Xüsusən, 70-ci illərdə işdən çıxarılması və cəzalandırılması prosesində onun əleyhinə "təşkil olunmuş tənqid kampaniyası" şairi ciddi narahat etmişdir. "Duman ömrü" və "Vəsiyyət" şe'rləri belə bədaxzlara tutarlı cavabdır.

* * *

Xalq, qədrbilən oxucular isə öz şairini heç vaxt unutmamış, onun yaradıcılığına həmişə ehtiramla yanaşmışlar.

M.Araza ədəbiyyatımızın inkişafı yolunda əvəzsiz xidmətlərinə görə bir sıra mükafatlar verilmişdir. O, Respublika Dövlət mükafatı laureatı, Əməkdar incəsənət xadimi, Xalq şairi fəxri adlarına layiq görülmüş, dövlətimizin ali mükafatı "İstiqlal" ordeni ilə təltif edilmişdir.

Şairin həmçinin qardaş Türkiyədə Məhəmməd peyğəmbərin doğum günü münasibətilə "Ya rəbbim, bu dünya sən görən deyil" şe'rinə görə xüsusi mükafat qazanması fərəh və qürur doğurur. Lakin aşağıdakı misralar onun şəxsiyyətini daha aydın təsvir etmək üçün olduqca səciyyəvidir.

Qol verdin boynunu qucaqlamağa,
Göyünə baxmağa göz verdin, bəsim...
Kürək söykəyənin ana torpağa
Haqqı yox ayrı bir təltif istəsin.

Şair heç vaxt öz xidməti müqabilində mükafat istəməmişdir. Onun üçün ən böyük mükafat xalqın məhəbbətidir. O, xoşbəxt sənətkardır ki, belə bir məhəbbətə qovuşmuşdur.

M.Arazın yaradıcılığı elə bir xəzinədir ki, heç kimin nəzərindən, diqqətindən yayınmamış, hamı bu xəzinəyə baş vurmaq istəmişdir. Xüsusilə, şairin qələm dostları, bir sıra tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar M.Araz yaradıcılığı haqqında xoş söz deməyə çalışmışlar. Azərbaycan ədəbi tənqidində M.Araz fenomeninə maraq da buradan irəli gəlir. Onun haqqında R.Rza, M.İbrahimov, İ.Şıxlı, Ə.Vəliyev, S.Rüstəm, M.Dilbazi, S.Tahir, N.Xəzri, B.Vahabzadə, İ.Hüseynov, Ə.Əylisli, B.Nəbiyev, Y.Qarayev, T.Hacıyev, S.Rüstəmxanlı, M.İsmayıl və b. müəlliflər maraqlı mülahizələr irəli sürmüş, şairin poeziyamızda tutduğu mövqeyi açıqlamağa çalışmışlar. Məsələn, İsmayıl Şıxlının bu fikrini xatırlayaq: "Sənin şe'rlərin öləri hisslərin, şəxsi duyğuların məhsulu deyil. Sənin sənətkar ustalığın orasındadır ki, şəxsi hisslərdən əmələ gələn şe'rlərdəki fikirləri genişləndirib bəşəri hala sala bilirsən" (İ.Şıxlı. Təbii hisslər, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 26 fevral 1988).

M.Araz yaradıcılığı yeni tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar nəslini də özünə cəlb etmiş, İ.Həbibbəyli, V.Yusifli, N.Cəfərov və b. müəlliflərin bir sıra yazılarında əks olunmuşdur. Tənqidçi Vaqif Yusifli şairin həyat və yaradıcılıq yolu barədə "Məmməd Araz dünyası" adlı sanballı bir monoqrafiya yazmışdır.

Şairə bu tükənməz marağın və məhəbbətin səbəbi nədədir? Xalq şairi B.Vahabzadə yazır: "Şe'rlərindən oxucuların qəlbinə yol tapan M.Araz bu gün xalqın sevimlisinə çevrilmişdir. Məhəbbət öz-özünə gəlmir, məhəbbət qazanılır. Nə ilə? Məhəbbət elə bir duyğudur ki, onu yalnız və yalnız məhəbbətin özü ilə qazanmaq

olar" (B.Vahabzadə. El məhəbbəti. "Kommunist" qəzeti, 15 oktyabr 1983).

Şairin yaradıcılığı haqqında həmçinin Cavad Hey'ət (Cənubi Azərbaycan), İbrahim Bozyel, Seyfəddin Altaylı (Türkiyə) kimi dost, qardaş xalqların tanınmış sənət adamları da öz ürək sözlərini söyləmişlər.

Bir də bunu qeyd edək ki, M.Araz haqqında təkcə tanınmış söz adamları deyil, xalqın müxtəlif təbəqələrinə məxsus adi insanlar da öz fikir və duyğularını gizlətməmişlər. Onların ürək sözlərini sadərkli müəllim-şair Vaqif Məmmədovun bu misralarında da hiss edə bilirik:

Bir dərədən cığır tutub gəlirəm,
Zirvələrin görkəmindən qorxuram,
Heyrət ilə bir zirvəyə baxıram,
O zirvədə günəş çoxdu, qar az var,
O zirvədə bir də Məmməd Araz var!

1993-cü ilin sentyabrın sonları - oktyabrın əvvəllərində qədim Azərbaycan torpağı Naxçıvanda - Məmməd Arazın doğulduğu diyarda şairin 60 illiyi böyük təntənə ilə qeyd olundu. Bu münasibətlə, həmin günlərdə Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetində "Millilik və bəşəriyyət" mövzusunda elmi konfrans keçirildi. İranın görkəmli alimi Cavad hey'ət, türkiyəli alim İbrahim Bozyel, akademik Budaq Budaqov, şair Söhrab Tahir və b. konfransda maraqlı məruzələrlə çıxış etdilər. Konfransın materialları ayrıca kitabça halında çap olundu. Ərzurumda nəşr olunan "Qardaş ədəbiyyatlar" jurnalı (1993, 25-ci sayı) bu konfransdakı materialların bir çoxunu dərc etdi.

... Məmməd Araz poeziyası bu gün də xalqın mə'nəvi aləmində, ruhunda yaşayır və Azərbaycan xalqı yaşadıqca, onun poeziyası da yaşayacaq!

1996-1997-ci illər

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Vaqif Yusifli. İstiqlalın üç oğlu (ön söz)	3
Bəxtiyar Vahabzadə	5
Xəlil Rza Ulutürk	52
Məmməd Araz	92

Yavuz Axundlu. İstiqlal şairləri
Bakı, "Elm", 1998.

"Elm" Redaksiya-Nəşriyyat və Poliqrafiya Mərkəzi
(Bakı, İstiqlaliyyət küç. 10)

Mərkəzin direktoru: Ş.Alışanlı

Baş redaktor: T.Kərimli

Kompüter tərtibi: S.Səfərli, A.Nasir

Yığılmağa verilmiş 15.02.1998. Çapa imzalanmış 25.03.1998.
Kağız formatı 84x108 1/32. Həcmi 7,25 ç.v. Tirajı 500.
Sifariş N **104** Qiyməti müqavilə ilə.

W5

A95